Latijns Amerika

DE AS 115

de AS

anarchistisch tijdschrift

Vier en twintigste jaargang, nr. 115, zomer 1996.
De AS verschijnt vier maal per jaar en is een uitgave van Stichting De AS, Moerkapelle.
ISSN-nummer 0920-3257.
Bestelling: door storting op postgiro 4460315 van de AS te Moerkapelle.
Jaarabonnement: ƒ35,-; buiten Benelux ƒ40,-
Druk: Macula, Boskoop.
Zetwerk: Stichting Rode Emma, Amsterdam.
Adreswijzigingen: bij voorkeur per briefkaart, of per giro (verbeter het adres op de kaart) graag met vermelding van de postcode.
Reklamering: met vermelding van de laatste betaaldatum, als aangegeven in uw giro-administratie.
Nieuwe abonnementen: gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling. Zonder opzegging worden abonnementen verlengd.
Redactie-adres: postbus 35061, 3005 DB Rotterdam.
Administratie-adres: postbus 43, 2750 AA Moerkapelle.
Redactie: Cees Bronsveld, Marius de Geus, Thom Holterman, Rudolf de Jong, Jaap van der Laan, Wim de Lobel, Bas Moreel, Hans Ramaer.
Verder werkten mee: Jan Bervoets, Kees Blokland, André Bons, Ariane Gransac, Dirk Kruijt, Carla Lont, Jur Schuurman, Stef Severt, Tribuna Latinoamericana.
Publikatie van een bijdrage impliceert niet dat daarin of daardoor redactionele standpunten worden weergegeven.

LATIJNS AMERIKA

Rudolf de Jong

"Gegeven de ondragelijke sociale omstandigheden waartegen de meeste Latijnsamerikanen moeten strijden, kunnen alleen radicale oplossingen met een anarchistisch perspectief de uitdagingen volledig beantwoorden." (Linda H. Damico)

Latijns Amerika. Anderhalf continent. Een generatie lang - sedert Fidel Castro op 1 januari 1959 met zijn gebaarde guerrillastrijders Havanna binnentrok - heeft Latijns Amerika in het centrum van de linkse belangstelling gestaan. Die belangstelling is langzaam weggeebd. En nu komt De AS *met een nummer dat over Latijns Amerika gaat. Dat werd tijd. Maar te laat is het allerminst. Latijns Amerika en de ontwikkelingen die er zich afspelen zijn niet minder belangrijk dan tien, twintig jaar geleden. En aan de Latijnsamerikaanse mode zat veel onzin, onwetendheid en doorgaans een stuk links conformisme en linkse arrogantie.*

In het uiterste noorden van Latijns Amerika ligt de Mexicaanse stad Tijuana, pal onder San Diego waar onlangs, tijdens de republikeinse conventie, zo druk met Amerikaanse vlaggetjes werd gezwaaid. In 1911 wapperde er in Tiju-

ana een heel andere vlag. De zwart-rode anarchistenvlag met de woorden Tierra y Libertad (Land en Vrijheid) erop. In Tijuana werd een poging ondernomen - die helaas snel mislukte - om een sociale revolutie te beginnen. De belangrijkste geestelijke vader van deze revolutie was de anarchist Ricardo Flores Magón, die met zijn Partido Liberal Mexicano en zijn blad *Regeneración* tot de belangrijkste wegbereiders behoort van de Mexicaanse revolutie van 1911, de eerste grote sociale revolutie van onze eeuw.

Gaat men een goede 10.000 km. naar het zuiden dan komt men in het Argentijnse Ushuaia aan de zuidelijke kant van Vuurland, dus in het zuidpuntje van Latijns Amerika. Ook Ushuaia is nauw verbonden met het anarchisme. Hier bevond zich een van de meest beruchte gevangenissen annex concentratiekampen, waar veel Argentijnse anarchisten opgesloten hebben gezeten.

In het reusachtige gebied tussen Tijuana en Ushuaia heeft zich sedert het eind van de vorige eeuw in tal van landen een anarchistische beweging ontwikkeld. Bewegingen die soms een belangrijke invloed in hun land hadden. Zo lezen wij over Argentinië: "Nergens ter wereld en in geen enkele tijd heeft de anarchistische idee op de sociale, historische en culturele ontwikkeling van een land zo een sterke invloed uitgeoefend als in Argentinië. Ongetwijfeld nog meer dan in Italië en Spanje".[1]

Nu, daar kunnen zelfs de Spanjaarden en Italianen het mee doen. Al hebben zij een weerwoord. In de historische anarchistische beweging van Argentinië hebben Italianen en Spanjaarden - en niet alleen kopstukken zoals Errico Malatesta, Pietro Gori en Diego Abad de Santillan - een machtige rol gespeeld. Maar het verhaal van die historische bewegingen wordt elders in dit nummer behandeld.

Hoe staat het met de actualiteit? Eerlijk gezegd, niet zo goed, maar ook niet heel slecht. Van een machtige beweging en van grote invloed op de samenlevingen in de talrijke landen van Latijns Amerika is reeds lang geen sprake meer. Geheel verdwenen is het anarchisme echter niet.

In veel opzichten toont het hetzelfde panorama als Europa. 'Old soldiers never die' en anarchistische veteranen gaan ook lang mee. En zij blijven dikwijls lang en met bewonderenswaardige inzet actief. In vele landen komt men oude militanten tegen, die nog steeds de lokalen bezoeken - door de grote omvang en kracht die de beweging had, beschikt men soms nog over indrukwekkende vergaderruimtes en hele gebouwen waar men ook oude archieven en collecties tegenkomt.

Daarnaast gebeurt er, door jongeren, dikwijls in samenwerking overigens met ouderen, van alles, maar op beperkte schaal. In veel steden zijn kleine groepen. Enkele tientallen en zelfs nog minder in de miljoenensteden. Maar zij geven allerhande bladen uit, van traditioneel propagandistische tot punkachtige met daartussen ecologische bladen en min of meer wetenschappelijke zoals *De AS*. Vaak lijkt het traditionele sterk de overhand te hebben, ook bij het publiceren van oude teksten van klassieken. Je moet echter wel bedenken dat in landen waar dictatuur lange tijd de continuïteit verbroken heeft er een sterke behoefte is om, zodra het mogelijk is, de oude draad weer op te nemen.

Hiernaast werken libertairen mee aan grotere bewegingen zoals wij dat ook in

Europa zien. Ecologische organisaties, Amnesty en andere mensenrechtenorganisaties, antimilitarisme, antifascisme enz. Dan zijn er allerlei verspreide activiteiten, zoals pogingen aansluiting te zoeken bij buurtacties voor heel concrete doeleinden. Libertairen zijn voorts actief in hun vakorganisaties. De bijna 'natuurlijke' aansluiting bij de arbeidersklasse en brede lagen van de arme bevolking die men had in de misschien niet goede maar wel grote oude tijd van de anarchistische beweging, is verdwenen. Wat dit betreft is het anarchisme in heel Latijns Amerika marginaal geworden. Het culturele werk van anarchisten ten behoeve van arbeiders en boeren, ten behoeve van het gewone volk, is op het ogenblik misschien het belangrijkste. Over een dergelijke activiteit van een groep libertairen schrijft Ariane Gransac elders in dit nummer. Een ander project waarover in dit nummer iets verteld wordt is dat van de Comunidad del Sur in Montevideo, een commune en produktieve associatie op libertaire grondslag.

De opzet van dit nummer is echter niet zozeer de libertaire beweging maar om enkele problemen en ontwikkelingen aan de orde te stellen die vanuit een libertaire denkwereld interessant zijn of althans reden tot nadenken kunnen geven.

LOUIS MERCIER VEGA

Is er eigenlijk wel vanuit het anarchisme een eigen visie op Latijns Amerika te ontwikkelen? In de internationale anarchistische pers is uiteraard in de afgelopen decennia heel wat verschenen. Eerlijk gezegd heb ik daar maar weinig van onder ogen gehad. Wat ik zag week in het algemeen niet zo erg af van de laat ik maar zeggen 'algemeen linkse' benadering.
Woede over dictatuur en repressie. Woede over het imperialisme en de CIA en de Amerikaanse buitenlandse politiek die linkse regimes (Cuba, het Chili van Allende, het sandinistische Nicaragua) ten val hielp brengen of dat probeerde, die overal en vaak actief de repressie steunde en voor weinig middelen terugdeinsde. Dat wil zeggen een grondhouding van antikapitalisme, waarbij het kapitalisme belichaamd was in de bad guys: het imperialisme, Amerika, de multinationals, de rechtse dictators. Daarnaast was er wel kritiek op linkse dictaturen, waar anderen bijna of geheel kritiekloos tegenover deze 'revolutionaire' regimes stonden. Cuba en in mindere mate Nicaragua riepen ook - zoals dat bij vrijwel alle revoluties van deze eeuw het geval is geweest - zeer verdeelde reacties op onder anarchisten. Alles wat daartegen was zat dan toch wel in het kamp van de good guys.
Anton Constandse, lange tijd redacteur van *De AS* en groot kenner van (en publicist over) Latijns Amerika, zat sterk op de anti-imperialistische lijn, al maakte hij zich nooit veel illusies over linkse dictaturen. Hij beschouwde revoluties nu eenmaal als autoritaire processen maar achtte tegelijkertijd revoluties in Latijns Amerika onvermijdelijk wilden de volken uit de ellende komen.
Een geheel andere benadering en in mijn ogen zowel origineler als anarchistischer was die van Louis Mercier Vega. Hij stierf in 1977 maar zijn geschriften bevatten thans meer actualiteit dan vele toen populaire geschriften. Mercier had in Spanje gevochten, lang in Latijns Amerika geleefd maar woonde en werkte hoofdzakelijk in Parijs. Hij was

altijd actief in het anarchisme en zocht, ook binnen het syndicalisme, naar vernieuwing. Het internationale tijdschrift *Interrogations* dat hij uitgaf was er een indrukwekkend bewijs van. Daarnaast leidde hij lange tijd een klein instituut over Latijns Amerika met het tijdschrift *Aportes*. Sociologische en politicologische analyses van wat er werkelijk in Latijns Amerika aan de hand was, los van linkse of andere wensdromen en verwachtingen, stonden hem hierbij voor ogen. Aangezien ook in de wetenschappelijke wereld het modieuze engagement met zich marxistisch noemende of marxistisch geïnspireerde regimes en bewegingen groot was, is Mercier altijd een beetje dood gezwegen. Reden te meer om hier enige aandacht aan hem te besteden.

Van zijn vele geschriften over Latijns Amerika noem ik er hier twee. *Technique du Contre-état. Les guérillas en Amérique du Sud* (Techniek van de tegenstaat) uit 1968. Hierin betoogde hij dat de guerrillabewegingen automatisch zwart-wit gingen denken over de samenleving en daardoor voor de realiteiten, ook voor de werkelijke sociale strijd van het volk geen oog en ook geen interesse hadden. De guerrilla vormde de kern van een nieuw staatsapparaat, een tegen-staat. Het socialistische concept van een tegen-maatschappij (tegenover de kapitalistische en zich vormend onder de mensen in hun strijd tegen het kapitalisme) werd hierbij verlaten.

Zijn laatste, postuum in 1978 verschenen boek heet *La Révolution par l'Etat: une nouvelle classe dirigeante en Amerique Latine* (De revolutie door de staat: een nieuwe leidende klasse in Latijns Amerika). In dit boek brengt hij zulke uiteenlopende regimes als dat van Fidel Castro in Cuba en van Pinochet in Chili op één noemer. Hetgeen niet betekende dat hij ze ook op één teller bracht en onderling verwisselbaar achtte! Hij keek echter naar een belangrijke overeenkomst. Alle politieke regimes, zowel van links als van rechts, streven naar modernisatie. De staat en het staatsapparaat worden hiervoor als de instrumenten ingezet. Organen en organisaties die uit samenleving voortkomen zoals vakbeweging, vrouwenorganisaties, boerenbewegingen en ook ondernemingen worden ondergeschikt gemaakt of uitgeschakeld. De modernisatie wordt zodoende gedragen door een staatsbourgeoisie van ambtenaren, van militairen en van anderen die met de staat verbonden zijn en ervan profiteren. Het modernisatieproces houdt dus de groei in van deze middenklasse die profiteert van de staat. Het gaat echter ten koste van de samenleving.

Mercier ziet als het enige reële antwoord op dit parasitaire modernisatieproces de zelforganisatie van de mensen, sociale actie en initiatieven aan de basis van de samenleving. De aard van de regeringen waarmee men te maken heeft - links of rechts, 'revolutionair' of reactionair - is daarbij minder relevant dan de praktische bewegingsvrijheid die men heeft of die men verovert. Zo keerde hij zich tegen allen in Latijns Amerika en in Europa die grote verwachtingen koesterden van linkse of 'revolutionaire' regimes. Geen populair standpunt in de tijd dat velen nog geloofden in een Cubaanse weg naar het socialisme en dat men daarbij het ontbreken van bepaalde vrijheden maar op de koop toe moest nemen. Immers, zo betoogden zij, op Cuba "was alles mogelijk binnen de revolutie maar niets er buiten". (Als je daarop reageerde met

het voorstel om dan binnen de revolutie Fidel Castro buiten te schoppen keken veel oprecht linkse figuren je aan of je ze een rechtse upper cut had verkocht.) Maar heeft Mercier ongelijk gekregen? Op Cuba wordt nu de Cubaanse weg naar het socialisme over boord gezet om de dictatuur en de positie van de leidende klasse te redden. De revolutionaire hoop die tot zoveel gewapende strijd aanleiding gaf is verdwenen. Niet alleen in Europa, ook in Latijns Amerika is links ontgoocheld. Dat brengt ons op de politieke actualiteit.

Als het politieke leven in Latijns Amerika zich ergens door kenmerkt dan is het door desillusie, tenminste bij iedereen die progressieve idealen had. Revolutionair links - dat in de beeldvorming zo lang de toon aangaf - lijkt in zijn totaliteit bijna even marginaal te zijn geworden als het anarchisme. Politiek is in Latijns Amerika saai geworden. De militaire en andere dictaturen zijn verdwenen. Niet verdreven door revoluties vanuit het volk, maar in elkaar geklapt door eigen onvermogen. Presidenten en parlementen worden weer via verkiezingen gekozen. Wezenlijk veranderd is er echter nauwelijks iets. 'De keizer ging, de generaals bleven' werd er gezegd over het Duitsland van na de 'revolutie' van 1918, waarbij de keizer door een republiek vervangen werd. In Latijns Amerika kan men nu zeggen: de militaire regimes zijn verdwenen, maar de generaals zijn gebleven. En de corruptie kan je daar aan toevoegen. Plus de armoede van miljoenen.

GEWAPENDE STRIJD

Er zit een diepe tragiek achter. In de jaren zestig, zeventig en tachtig hebben duizenden idealistische jongeren, meest studenten en intellectuelen, gevochten voor een principieel andere samenleving en tegen dictatoriale regimes. Hun methoden waren dikwijls die van de gewapende strijd, de guerrilla en de stadsguerrilla. Hun idealisme en opofferingsgezindheid waren indrukwekkend. Hun lijden onder martelingen afschuwelijk. Op grote schaal werd er onder hen gemoord door leger en politie. Het lijkt allemaal voor niets te zijn geweest. De daders zijn met rust gelaten. De Argentijnse 'dwaze moeders' van de Plaza de Mayo die naar hun verdwenen kinderen zoeken, zijn nog steeds volop actief. Zij klagen dat de buitenwereld veel minder interesse voor hun zaak heeft dan in de tijd van de dictatuur; "nu is de democratie immers hersteld" is het excuus. De meerderheid van de gewone mensen wil liever niet herinnerd worden aan het verleden en evenmin aan het feit dat "de moordenaars nog onder ons zijn". Men wil geen risico's en identificeert zich absoluut niet met degenen die zich opofferden tijdens de dictatuur.

Degenen van de generatie van idealisten en strijders die het overleefd hebben - vaak in ballingschap - hebben hun verleden afgezworen. Ze geloven niet meer in de gewapende strijd en evenmin in de revolutionaire toekomst als die strijd eenmaal gewonnen zou zijn. De ontwikkelingen op Cuba en in Nicaragua zijn niet aan hen voorbijgegaan. De overlevenden zijn ten dele gedesillusioneerd en cynisch geworden, sommigen trachten binnen de bestaande politieke mogelijkheden iets te bereiken, weer anderen zijn op alle mogelijke manieren praktisch actief, voor mensenrechten, onderwijs enz. Een verloren

generatie? In ieder geval een tragische generatie van revolutionaire idealisten. Zij doet in bepaalde opzichten denken aan de Russische revolutionairen uit de vorige eeuw die 'onder het volk' gingen en er wat ontgoocheld van terug kwamen. De tragiek is overigens geen reden om af te zien van een kritische terugblik.

Hun gewapende strijd was elitair. Zij dachten het volk te vertegenwoordigen zonder het te kennen. Ondanks hun idealen voor het volk was hun instelling het oude, anti-socialistische adagio: 'Alles voor het volk, niets door het volk', dat afkomstig was van het bonapartisme, de ideologie van de negentiende eeuwse Franse keizer Napoleon III, die best wel wat voor het gewone volk wilde doen, maar dat volk moest wel beginnen met het autoritaire regime van Zijne Keizerlijke Majesteit te accepteren. En behalve autoritair was de geweldsideologie vooral een staatsideologie, om in de termen van Mercier te spreken: van de tegen-staat die via de revolutie-door-de-staat de sociale idealen zou verwezenlijken.

Succesvol is de strijd alleen geweest waar deze zich richtte tegen een rechtse dictatuur die door zeer grote delen van de bevolking - dus ook de middenklassen en zelfs de rijken - verafschuwd werd en gebaseerd was op algemene democratische ideeën en een vrij vaag sociaal programma. Zo kwamen Castro en de sandinisten aan de macht.

Elders eindigden guerrillabewegingen in een fiasco, op het platteland soms zelfs in banditisme en terreur, waarvan de boerenbevolking evenzeer te lijden had als van het leger dat de guerrilla bestreed. Dieptepunt was het zwarte obscurantisme van *Het lichtend pad* in Peru. De leider beschouwde zijn opvattingen niet slechts als de hoogst denkbare ontwikkeling van het marxisme-leninisme-stalinisme-maoïsme doch ook als de uitkomt van een paar miljard jaar van ontwikkeling van de materie. En dat in alle ernst. Het was geen 'alles voor het volk, niets door het volk' meer maar een terreur tegen het volk om het geluk van het volk. Juist degenen die actief waren met het organiseren van de mensen aan de basis van de samenleving, die concrete actie voerden tegen sociaal onrecht en aan bewustwording van de armen werkten, vormden het doelwit van deze terreur.

En de Zapatistas van het EZLN (Zapatista leger voor de nationale bevrijding) in Chiapas in Mexico die de afgelopen jaren van zich lieten spreken? We konden er helaas geen goed informatief artikel over vinden. In de verklaring met een program van eisen van 34 punten, dat de Zapatistas op 1 maart 1994 bekend maakten, keren zij zich duidelijk tegen elk regionalisme en eisen zelfbestuur voor de regio's, de indiaanse gemeenschappen en de gemeenten. Verder ademt het program onmiskenbaar een sfeer van autonomie en zelfontwikkeling (dus niet van buiten af door staat of regering) van de gemeenschappen. In de bevrijde zones is het zelfbestuur van de indiaanse gemeenschappen ook doorgevoerd. Tegelijkertijd worden allerlei concrete dingen ten behoeve van de indianen van de regering gevraagd. De verklaring eindigt met de positie van de Zapatistas tegenover de mensen: "Voor ons niets. Alles voor allen". Dit werd herhaald in een latere verklaring van december 1994 waarin staat: "De autonomie is geen afscheiding. Het is een integratie van de meest vernederde en meest vergeten minderheden in het

hedendaagse Mexico." De Zapatistas zien zich dan ook als een nationale beweging die streeft naar een nieuwe constitutie en wil onder andere het vrijhandelspact met de Verenigde Staten en Canada (waar de indianen en andere armen de dupe van zijn) opgezegd hebben. In de praktijk heeft de EZLN zich in veel opzichten als partij opgesteld die met de regering onderhandelt. Hetgeen geweldsoptreden van de kant van het leger (60.000 man) niet voorkomen heeft. Hoewel de Zapatistas weerklank vonden (demonstraties van 30.000 mensen in Mexico) zijn zij er niet in geslaagd een nationale beweging van betekenis te animeren, althans nog niet. Het laatste nummer van *Perspectief* uit Gent bevat een kritische beschouwing waarin de vraag wordt besproken in hoeverre de Zapatistas - althans Marcos, hun bekendste voorman en woordvoerder - toch niet een klassieke nationale ideologie propageert.[2] Juist de nationalistische ideologie, de poging om vanuit de staat de samenleving tot eenheid en ontwikkeling te brengen, zonder te letten op de samenlevingsstructuren aan de basis (en hun economische structuren) heeft de samenlevingen in Latijns Amerika veel kwaad gedaan.

CRISIS VAN STAAT EN SAMENLEVING

Een land waar de crisis van de nationale staat evident is, is Suriname Daarvoor worden in Nederland doorgaans de ogen gesloten. Jan Bervoets en Carla Lont doen dat niet en bekijken het multiculturele Suriname vanuit een anarchistische optiek.

Twee andere zaken die van groot belang zijn voor geheel Latijns Amerika - de liberalisatie en de informaliteit - komen in dit nummer van *De AS* ter sprake, hoewel de betreffende artikelen niet direct vanuit een anarchistische invalshoek zijn geschreven.

De boerenbeweging in Nicaragua, zoals deze zich ontwikkelde nadat de sandinisten de regeermacht verloren hadden, werd geconfronteerd met de liberalisatie van de economie. Een liberalisatie met privatisering die overal ter wereld plaatsvindt en in Latijns Amerika grote gevolgen heeft. De boerenorganisatie in Nicaragua is een produkt van de sandinistische revolutie maar heeft altijd getracht onafhankelijk van het sandinistische bewind te zijn. Het blijkt dat de liberalisatie de strijd van de boeren wel anders heeft gemaakt, maar dat deze ook positieve aspecten heeft gehad. We bewerkten hiervoor een studie van Kees Blokland, die de boerenbeweging van nabij kent.

De stedelijke armoede en de informaliteit met speciale aandacht voor Peru. Een groeiend deel van de bevolking van Latijns Amerika leeft en overleeft buiten de formele kaders van de politieke en economische structuren. Dirk Kruijt, hoogleraar in Utrecht, gespecialiseerd zowel in Peru als in de informele structuren, schreef er een informatief artikel over voor *De AS*.

De informaliteit is uiteraard mede een gevolg van de ontwikkelingen in de formele samenleving. Grote delen van de bevolking in Latijns Amerika worden het slachtoffer van de economische en politieke ontwikkelingen. Hierop werd al de volle aandacht gevestigd door de theorieën over 'de ontwikkeling van de onderontwikkeling' die rond 1970 ontstonden en waaraan onder andere de naam van André Gunther Frank verbonden is. Ook in Nederland werd er over geschreven.

In het kort en nogal schematisch weergegeven komt het er op neer dat de armoede in Latijns Amerika niet een gevolg is van het ontbreken van een kapitalistische economische ontwikkeling, maar juist door de kapitalistische ontwikkeling veroorzaakt wordt. Binnen de landen in Latijns Amerika bestaat al heel lang een moderne kapitalistische sector en een moderne staat die verbonden zijn met de wereldeconomie. Alles wat daarbuiten valt - de oude agrarische gemeenschappen, handwerk en kleine plaatselijke industrie - kan zich niet handhaven tegen het moderne multinationale kapitalisme dat bovendien via juridische slimmigheden, of gewoon met puur geweld, de grond enz. in beslag neemt, wanneer het die kan gebruiken. Het gevolg is dat allen die bij deze ontwikkeling 'buiten de boot' vallen, hun middelen van bestaan verliezen en verpauperen. Zij worden onderontwikkeld gemaakt.
Deze theorie - die veelal door onorthodoxe marxisten werd aangehangen - had nog een ander aspect. Het imperialisme en het kapitalisme zaten niet alleen meer in Amerika en het Westen; neen in de landen van Latijns Amerika was die ook gevestigd in de eigen nationale bourgeoisie en in de nationale staat, die samen werkten met en profiteerden van het internationale kapitalisme. Dit had ook gevolgen voor het politieke denken. Heel lang hadden communisten en anderen betoogt dat links in de strijd tegen het imperialisme een bondgenootschap aan moest gaan met de nationale bourgeoisie, die daarbij als nogal revolutionair werd afgeschilderd (de praktijk van de samenwerking liep altijd op gruwelijke teleurstellingen uit.) De nationale bourgeoisie zag men als medeslachtoffer van het buitenlandse imperialisme en deze moest daarom gesteund worden in haar streven en strijd om een eigen kapitalisme te ontwikkelen. Pas als de nationale revolutie voltooid was, kon er sprake zijn van een socialistische.

De nieuwe opvattingen over de ontwikkeling van de onderontwikkeling leerden anders. Kapitalisme en imperialisme kwamen niet alleen van buiten maar van binnen de landen. Nationale en internationale bourgeoisie vormden een eenheid. Verzet was dus geboden, niet alleen vanuit de arbeiders die binnen het kapitalisme tot de slachtoffers behoorden, maar ook vanuit degenen die slachtoffer werden omdat zij geheel buiten het kapitalisme bestonden. Men kreeg hierdoor ook aandacht voor alles wat zich aan de periferie afspeelde en niet alleen voor de economische en politieke centra. Ik heb elders eens betoogd dat men hiermee dicht bij anarchistische opvattingen kwam. Immers, anders dan Marx die meende dat het socialisme door en vanuit het industriële kapitalisme zou ontstaan, had het anarchisme positieve waardering voor die sociale groepen welke slachtoffer waren 'van de geschiedenis', dat wil zeggen door de kapitalistische economische ontwikkelingen vernietigd dreigden te worden. Het ging de anarchisten dus niet, zoals bij Marx, alleen om de industrieel meest ontwikkelde kapitalistische landen. De anarchisten richtten zich mede op de verdediging van degenen die buiten het industriële kapitalisme stonden en alternatieven zochten tegen de kapitalistische ontwikkeling in. Geen strijd om het behoud van het oude dus. Zo was er in de anarchistische idee (Proudhon) en de praktijk (Spanje, Italië) gemakkelijker plaats voor boe-

renbewegingen. Strijd vanuit de periferie van het kapitalisme tegen het kapitalisme en voor een andere en betere samenleving vind je dus zowel in het anarchisme als onder de aanhangers van de 'ontwikkeling van de onderontwikkeling'-opvatting. In de praktijk betekent dit dat aan de sociale strijd en de zelforganisatie van de basis grote aandacht wordt besteed.

Een van de ergste misvattingen over Latijns Amerika (en de Derde Wereld in het algemeen) is het idee dat de armen 'alleen maar' slachtoffers zijn, lijdend en lijdzaam. Natuurlijk: dat is aanwezig, zoals ook alcohol, criminaliteit en drugs aanwezig zijn. Maar er is veel meer. De mensen leven, overleven en vechten. Vechten om te overleven en hun lot te verbeteren. Dat doen zij individueel en gezamenlijk. Kleinschalig maar overal. Heel concreet en los van partijen en instanties. Dat wil niet zeggen dat zij tegen die instanties zijn. Ze onderhandelen er mee opdat waterleidingen worden doorgetrokken, informele armoedewijken niet weggebulldozerd worden voor uitbreiding van de 'formele' stad, land wordt behouden of verkregen. Maar zij houden het heft in handen en bewaren hun vrijheid van handelen, hun onafhankelijkheid, tegenover de autoriteiten. Het is geen anarchisme. Het is wel zelf doen, individueel of gezamenlijk. Het is niet zo verwonderlijk dat degenen die hen bijstaan en stimuleren in het zelf doen opvattingen ontwikkelen die voor het anarchisme op zijn minst interessant zijn, zoals die over de 'ontwikkeling van de onderontwikkeling'.

We noemen verder de opvattingen van Paulo Freire die in ons land redelijk bekend zijn en waarover wij een kort artikel plaatsen. Een onderwerp dat al eerder in dit tijdschrift ter sprake kwam, al was het slechts in de vorm van een boekbespreking, is de bevrijdingstheologie. In *De AS* 95 werd het betreffende boek, *The Anarchist Dimension of Liberation Theology* van Linda H. Damico, besproken. De schrijfster ervan betoogde dat, hoewel veel bevrijdingstheologen zich met Marx bezig hielden, hun opvattingen eerder anarchistisch te noemen zijn. Een citaat uit dit boek plaatste ik als motto boven dit artikel. Een mooie uitspraak, maar laten wij bescheiden zijn. Misschien is het anarchisme voor de mensen in Latijns Amerika die vechten voor rechtvaardigheid minder interessant dan hun praktijk van zelf doen voor het anarchisme is.

NOTEN

1. Oswaldo Bayer, 'Die argentinischen Anarchisten' in *Unter dem Pflaster liegt der Strand* nr. 5, Berlijn (West) 1978, p. 155.
2. Yves Le Manach, 'De Zapatisten en de nationale revolutie', p. 24-34 in *Perspectief* nr. 43, april-juni 1996. De informatie over de Zapatistas is voornamelijk ontleend aan de brochure 'Avec les peuples du Chiapas. Notes pour comprendre et soutenir un an d'insurrection zapatiste au Mexique', suppl à *Courant Alternatif* n. 49, mai 1995, 40 p.

HET CONTINENT VAN DE STEDELIJKE ARMOEDE EN INFORMALITEIT

Dirk Kruijt

Latijns Amerika is het continent van de stedelijke armoede. In geen ander continent ter wereld is het proces van verstedelijking, massale migratie van het platteland naar de stad en massale verpaupering van de stedelijke bevolking zo dramatisch verlopen als in de landen ten zuiden van de Rio Grande. Van Monterrey in het noorden van Mexico tot aan Puerto Montt in het zuiden van Chili lijkt Latijns Amerika te zijn overweldigd door ontbering en verpaupering, zichtbaar wordend in die enorme variëteit van kleinschalige activiteiten, die men op elke hoek van de straat in de nationale en provincie-hoofdsteden kan aantreffen. In Latijns Amerika zijn economieën en maatschappijen van een hybride karakter ontstaan, waar de meerderheid *van de bevolking is gaan behoren tot de categorie van de 'chronisch armen', die van de 'nieuwe armen' of die van de 'bijna armen'.*

In Peru bijvoorbeeld voltrok zich tussen 1960 en 1995 een aantal schokkende veranderingen. In vijf en dertig jaar liep het nationale percentage indiaanse boeren terug van meer dan 50 procent tot minder dan 25 procent van de nationale bevolking. De enorme migratiestroom, die vooral plaatsvond tussen 1975 en 1985, leidde tot een explosieve stedengroei. De hoofdstad Lima, rond 1950 een elegante stad met een half miljoen inwoners en in de literatuur nog getypeerd als een van de mooiste hoofdsteden van het continent, telt thans (1996) meer dan acht miljoen stedelingen. De bevolking veranderde mee. Nog in 1960 bestond de nationale elite uit enkele honderden families, wier aristocratische levenswijze gebaseerd was op grootgrondbezit en op participatie in het bancaire en financiële systeem. De stedelijke middenklasse van universitair opgeleide beoefenaars van vrije beroepen en van functionarissen, werkzaam binnen de nationale publieke sector of bij de lagere overheid, omvatte zo'n vijf procent van de nationale beroepsbevolking. Tussen de 25 en 30 procent van de beroepsbevolking was als arbeider of employé werkzaam in de privé-sector of bij de overheid. Thans (1996) is de nationale elite iets omvangrijker; haar rijkdom is vooral gebaseerd op industrieel- en handelskapitaal. Ongeveer de helft van de families die tot de nationale elite behoren is met bancair kapitaal verbonden. De middenklassen zijn in omvang tot de helft gereduceerd. Het aantal universitair opgeleiden is inmiddels bijna tien procent van de nationale beroepsbevolking, maar daar moet bij worden aangetekend dat de meesten van hen afkomstig zijn van de universiteiten en hogescholen in provinciesteden.

Misschien is de schets van de recente ontwikkelingen in Peru wel het meest schrijnende voorbeeld van wat zich thans in geheel Latijns Amerika voltrekt: de formele economie stagneert, de publieke sector wordt in hoog tempo afgeslankt terwijl de privé-sector nauwelijks nieuwe werkgelegenheid ver-

Tabel
Samenstelling van de Nationale Beroepsbevolking van Peru (1994)

%	N°			N°	%
29	2'550.000	gesalarieerd	privé-sector, publieke sector, coöperatieve sector	1'560.000 790.00 200.000	18 9 2
61	5'226.000	zonder formeel loon of salaris	onafhankelijke stadsbewoners boeren familieleden informele arbeiders huishoudelijk personeel	2'516.000 1'200.000 700.000 550.000 260.000	30 14 8 6 3
10	864.000	werkloos		864.000	10
100	8'640.000	TOTAAL	TOTAAL	8'640.000	100

Bron: *Perú en números 1994* (1994)
Encuesta de niveles de vida en Lima Metropolitana 1970-1993 (1994)

schaft. De armoede nestelt zich vooral in de zogeheten informele sector, een heterogeen sociaal en economisch complex binnen de nationale economie en maatschappij.
De informaliteit kent manieren om te overleven, gebaseerd op ad hoc creativiteit en aanpassing, die tot voor twintig jaar in feite onbekend waren bij onderzoekers, overheidsfunctionarissen, wetgevers en politici. Informaliteit en armoede - zoveel is wel duidelijk geworden - zijn geen verschijnselen van incidentele aard, maar uitdrukkingen van processen met een structureel karakter en van lange duur. Over het algemeen zijn de eigenaars van de armoede-bedrijven ('micro-ondernemers' geheten) en de leveranciers van gevraagde en ongevraagde diensten (eufemistisch aangeduid als de *self employed*) woonachtig in de verkrotte binnensteden of de gordels sloppenwijken rondom de stadskern en de middenklasse-wijken.

De veranderingen in Latijns Amerika zijn het gevolg van een drievoudig proces van sociale transformatie.
Het eerste is het *verpauperingsproces*, tot uitdrukking komend in de degenerering van belangrijke segmenten van de urbane en rurale bevolking tot chronische paupers, die hun armoede-cultuur aan de volgende, na hen komende generatie overdragen.
Het tweede is het *informaliseringsproces*, tot uitdrukking komend in de vorming van een dualistisch bestel van parallelle economieën en parallelle maatschappijen van de armen en de rechtelozen, waarvan de effecten ook zichtbaar worden in de politieke orde, de culturele orde en de publieke moraal.

Het derde is het *sociale uitsluitingsproces*, tot uitdrukking komend in de transgenerationele consolidering van tweedeklasse burgerschap van minderheidsgroepen en gediscrimineerde bevolkingssegmenten, waarbij kleur, etniciteit en religie voor de scheidslijnen zorgen. Men kan in Latijns Amerika, continent van fenomenale stedelijke explosie van urbane conglomeraties tot megalopoli, de opkomst waarnemen van een geheel nieuwe klasse van immens armen: *los informales*.

Het continent is gespleten, al vanaf de jaren vijftig en zestig, maar vooral vanaf de jaren tachtig, in een hybride sociale orde, op basis van duale economische en maatschappelijke verbanden, waarin de *meerderheid* van de bevolking bestaat uit chronisch armen, en waar overlevingsstrategieën worden overgeleverd van vader op zoon, van moeder op dochter, van de ene generatie aan de andere. In alle Latijnsamerikaanse landen kan men aan deze klasse van chronische paupers de cohorten toevoegen van de zogeheten 'nieuwe armen', slachtoffers van de recente economische crises en van de 'structurele aanpassings-pakketten', die vanaf het midden van de jaren tachtig tot economisch wondermiddel werden verklaard: de leden van de voormalige middenklassen, de voormalige arbeidersklasse en van de voormalige klasse van kleine landeigenaren (zie tabel).

De Latijnsamerikaanse *informaliteit* heeft haar eigen logica, ethos, overlevingsstrategieën en creativiteit, karakteristieken die tot voor enkele jaren bijna onbekend waren bij politici, overheidsfunctionarissen, wetgevers en wetenschappelijke onderzoekers. Van binnenuit gezien, is de informaliteit continu gescheiden van de formele sociale en economische instituties en het daarmee verwante systeem van elementaire burgerrechten: veiligheid, inkomen, werk, vakbonden, wetgeving en de toegang tot de instituties, die voorzien in de basisbehoeften zoals scholing, voeding, behuizing en gezondheid. Deze structurele dualiteit binnen de economie en de maatschappij, de kloof tussen de beschermde wereld van wet en welstand, en de jungle van misère en overleving, wordt door Europese sociale wetenschappers als Touraine getypeerd als de 'maatschappij van de uitsluiting' en door de Braziliaanse politicoloog Weffort als de 'democratie van de apartheid'. Onder de uitgesloten bevolkingssegmenten kan men rekenen de indiaanse volkeren en andere etnische minderheden in Mesoamerika en de Andeslanden, de rurale migranten en de oorlogsslachtoffers, de vluchtelingen en de kinderen van de huishoudens met een vrouwelijk gezinshoofd.

DUALISME

Van buitenaf gezien, is de groei van de Latijnsamerikaanse 'privé-sector van de armen', het domein van uitsluiting en armoede, overweldigend: het is een absolute uitdaging voor elke nationale overheid, wat de ideologie ook moge zijn van de zittende president of de partij-samenstelling van het kabinet. Researchdata, afkomstig uit VN-instellingen of van overheidswege gepubliceerd, geven het volgende beeld voor de beginjaren negentig: 35 procent van de Mexicaanse bevolking behoort tot de informele economie; tussen 30 procent (Costa Rica) en 60-70 procent (El Salvador en Guatemala) van de Centraalamerikaanse bevolking leeft in armoede of extreme armoede; en 65 procent van

Peru's hoofdstad Lima overleeft in de informaliteit. Sinds het aantreden van president Fujimori in 1990 verschijnt er een nationaal dagblad, *El Informal* geheten. 'Informeel' is de zelfdefinitie van de helft van de inwoners van de hoofdsteden van Mexico, Centraal Amerika, de Andeslanden en Brazilië.

De sociale en politieke gevolgen van dit lange termijn proces van erosie, desintegratie en sociale recompositie laten zich vertalen in een structuur van parallelle instituties binnen een dualistisch economisch, sociaal, politiek en cultureel bestel. Deze Latijnsamerikaanse structurele dualiteit heeft als algemeen gevolg de reductie, misschien wel de partiële verdwijning, van de pilaren van de zogeheten 'civiele maatschappij'. In de meeste Andijnse landen en in Centraal Amerika begonnen de meeste Kamers van Koophandel en Industrie, de *gremios* van de advocaten, de artsen en de ingenieurs, en de eertijds almachtige vakbondsconfederaties aanzienlijk aan belang in te boeten, zowel in termen van lidmaatschap als in termen van politiek gewicht. In Argentinië, Brazilië en Mexico voltrok zich hetzelfde proces, zij het in een minder dramatische vorm.

De informalisering van de maatschappij betekent in de praktijk een verandering in de klassenstructuur. Neem bijvoorbeeld de nieuwe manufacturele en commerciële bedrijven èn hun bedrijfs-associaties van de informele micro-ondernemers. Men moet zich daarbij herinneren dat deze informele zakenlieden de relatieve elite vormen, naast de informele arbeiders en de zogeheten *self employed*. De informele werknemers hebben zich daarentegen nog niet of nauwelijks in associaties verenigd. Wat nog veel significanter is - een verschijnsel, dat zich vooral in Centraal Amerika en de Andeslanden voordoet - is de reductie van omvang en schaal van de activiteiten van de vakbeweging binnen de formele sector, onder gelijktijdige toename van de bezigheden vanuit de associaties van informele ondernemers. Dit soort organisaties is in sterke mate semi-autonoom, voortgekomen uit extern initiatief: private ontwikkelingsorganisaties, kerkelijke instituties, NGO's, financiële instellingen.

Misschien het meest interessante blijk van Latijns Amerika's informaliteit is het nieuwe verschijnsel van de georganiseerde micro-ondernemers. Ze manifesteren zich als de armen die hun krachten hebben gebundeld en lijken meer op hun arbeiders (meestal familieleden en verwanten) dan op hun tegenvoeters uit de formele sector. De Peruaanse antropoloog Matos Mar publiceerde in 1984 een profetisch essay over 'het andere aangezicht van de maatschappij': de teloorgang van de Kamers van Koophandel, van de Associaties van Industriëlen, van het Verbond van Exporteurs, van de *colegios* van de middenklassen, de artsen, de juristen, de ingenieurs, van de vakbonden en de talloze boerenbonden, en de timide opkomst van zovele nieuwe organisaties: die van de micro-ondernemers, de lokale en regionale *camaras* van ambachtslieden en kleine producenten, de institutionalisering van de volkskeukens in de sloppenwijken, de comités voor schoolmelk, de georganiseerde huismoeders etc., die allen ambigue afhankelijkheidsrelaties onderhouden met private ontwikkelingsorganisaties, kerkelijke instellingen, donororganisaties en lokale kantoren van de gemeentelijke of de centrale overheid.

De informalisering en desintegratie van economie en maatschappij heeft ook gevolgen voor de politieke orde. In Peru begonnen, zoals in andere Latijnsamerikaanse landen, de gevestigde politieke partijen gedurende de jaren tachtig ontbindingsverschijnselen te vertonen. Te midden van een sociale en economische crisis begon het nationale electoraat, in diep wantrouwen ten opzichte van 'het systeem', om te zien naar 'politici zonder partij', die zich op het politieke toneel hadden begeven om zichzelf en hun medestanders als 'onervaren maar van goede wil' aan te bevelen. De eerste verandering, die zich voltrok was de verkiezing van een TV-ondernemer tot burgemeester van Lima, tot dan toe de solide kern van het electoraat van Verenigd Links. Voor de presidentiële campagne van 1990 stelde zich een beroemd schrijver, Vargas Llosa, kandidaat. Zich opwerpend als bestrijder van de corruptie van de 'oude politici', wist hij zich in een jaar van een bijna zekere verkiezingswinst te verzekeren. Maar klaarblijkelijk had hij zich te vroeg als 'politicus van de nieuwe orde' gelanceerd; enige maanden vóór de presidentsverkiezingen kreeg ook hij het stempel als 'geafficheerd met het systeem' opgedrukt. Op het laatste moment presenteerde zich een volstrekt onbekende universiteitsdocent, Fujimori, zonder politiek programma, zonder kandidaten voor kabinetsposten, maar zich uitdrukkend in de taal van de Limeense informaliteit.

De verkiezing van Fujimori is de uitdrukking, in haar meest versimpelde vorm, van de afkeer van grote delen van de informaliteit ten opzichte van die instituties, die de formele, parlementaire democratie mogelijk maken: politieke partijen, het parlement, rechtbanken, etc. Het is daarom niet geheel toevallig dat in de twee meest verinformaliseerde landen van Latijns Amerika: Guatemala en Peru een volslagen buitenstaander tot president werd verkozen: Fujimori in Peru en Serrano in Guatemala. Evenmin toevallig is het feit dat deze verkiezingen ten dele moeten worden verklaard uit de steun van de informaliteit en uit de nieuwe, protestants-fundamentalistische kerken. In deze jaren voltrekt zich een stille, religieuze revolutie in Latijns Amerika. De nieuwe fundamentalistische christenen verwerven zich zo nadrukkelijk populariteit onder de armen, dat het massale bekeringsproces en het massale informaliseringsproces misschien meer met elkaar te maken hebben dan over het algemeen wordt aangenomen. Is het de nieuwe doctrine van gelijkheid, van overleving in een vreemde maatschappij, van individuele wegen en van wederzijdse troost? Het is in ieder geval opmerkelijk, dat in een aantal landen juist de georganiseerde micro-ondernemers tot de leiders van deze nieuwe kerken behoren. Het ontstaan van 'evangelische partijen' in landen als Guatemala, Nicaragua, Panama en Peru blijft een interessant fenomeen.
Evenmin is het volledig toevallig dat zowel in Peru (1992) als in Guatemala (1993) de via de stemmen van de informaliteit gekozen presidenten Fujimori en Serrano hebben geprobeerd, met steun van de strijdkrachten, hun presidentieel optreden te ontdoen van controle door een 'onbekwaam, corrupt en inefficiënt' parlement. In het geval van Guatemala mislukte de self-coup volledig. In het geval van Peru wist Fujimori de winnaar te worden en slaagde hij erin, zich een half jaar later te laten legi-

timeren door een grondwetgevende vergadering, die hem vorig jaar (1995) zijn herverkiezing mogelijk maakte. Fujimori's royale zege op zijn naaste tegenstander Perez de Cuellar, eveneens een gelegenheidspoliticus, maar als ex-secretaris-generaal van de Verenigde Naties de vleesgeworden representant van de gevestigde orde, bevestigt opnieuw het feit dat de stemmen van de informaliteit in de nabije toekomst beslissend kunnen zijn voor de nationale verkiezingsuitslagen.

De massale armoede en informalisering van Latijns Amerika is een proces dat zich vanaf de jaren vijftig is gaan voltrekken. In Afrika en Azië spelen zich soortgelijke processen af; de effecten op nationaal niveau zijn er minder geprononceerd en daarom lijken de resultaten misschien minder dramatisch. De snelle economische en politieke veranderingsprocessen in Oost-Europa vertonen ook grote overeenkomsten met die welke zich in Latijns Amerika afspelen. Vergelijkbare tendensen in West-Europa en de Verenigde Staten worden pas sinds enkele jaren onderkend. Tien jaar geleden werd de term 'Europese armoede' als politiek niet opportuun en academisch irrelevant bestempeld. Maar datzelfde gold vijf en dertig jaar geleden voor Latijns Amerika, toen de eerste serieuze studies over massale stedelijke armoede in druk verschenen. In academische zin is het een aanzienlijke winst dat thans doordringt, dat de fenomenen van massale armoede en informalisering waar dan ook ter wereld eenzelfde kwalitatieve gelijkheid kennen. Beleidsmatig is de vertaalslag overigens veel geringer. Armoedebestrijding als beleidsprioriteit in ontwikkelde en ontwikkelingslanden, de opbouw van gedeelde beleidservaringen, het over en weer lessen trekken uit succesvolle experimenten heeft zich nog geen doorslaggevende populariteit verworven. Maar misschien is armoedebestrijding en reductie van stedelijke armoede en informaliteit eerder een politiek, beleidsmatig en wetenschappelijk agendapunt voor de volgende eeuw.

BIBLIOGRAFIE

Alba Vega, Carlos en Dirk Kruijt. *The Convenience of the Minuscule. Informality and Microenterprise in Latin America.* Amsterdam: Thela Publishers, 1994 (Latin America Series #4). - Cotler, Julio, ed. Peru, 1964-1994: *Economía, sociedad, política.* Lima: Instituto de Estudios Peruanos, 1995. - *Encuesta de niveles de vida en Lima Metropolitana 1970-1993.* Lima: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales, 1994. - Kruijt, Dirk, Kees Koonings et al. *Changing Labour Relations in Latin America. A Policy Evaluation of Labour Relations and Trade Unionism in Colombia and Peru.* Amsterdam: Thela Publishers for the Ministry of Foreign Affairs (DGIS) and the Netherlands Trade Union Confederation FNV, 1996. - Matos Mar, José. *Desborde popular y crisis del estado. El nuevo rostro del Perú en la década de 1980.* Lima: Instituto de Estudios Peruanos, 1984 (Perú Problema #24). - *Perú en números 1994.* Lima: Cuánto, 1994. - Portes, A., M. Castells en L.A. Benton eds., *The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries.* Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1989. - Rakowski, Cathy A., ed. Contrapunto. *The Informal Sector Debate in Latin America.* Albany: State University of New York Press, 1994. - Scott, Alison MacEwen. *Divisions and Solidarities. Gender, Class and Employment in Latin America.* London: Routledge, 1994. - Thomas, J.J. *Surviving in the City. The Urban Informal Sector in Latin America.* London: Pluto Press, 1995. - Touraine, Alain. *América Latina: Política y Sociedad.* Madrid: Espasa Calpe, 1989. - Weffort, Francisco. *Cuál democracia?* San José: FLACSO, 1993.

DE BALKONS EN BINNENLANDEN VAN SURINAME

Jan Bervoets en Carla Lont

Er zijn samenlevingen die in officiële publikaties worden afgeschilderd als ideaalmaatschappijen en zo van een door hogerhand gestuurde publieke opinie een norm krijgen opgelegd. Meestal gaat het om kleinschalige groepen 'edele wilden', die ver van het bed van de publicisten liggen: uithoeken in Nederland, plekjes aan gene zijde van de oceanen. Zij worden het onderwerp van bevoogding door een stelletje opvoeders dat in zijn eigen samenleving van deze idealen nauwelijks kan dromen. Er wordt aan die gedroomde gemeenschap een ideologisch systeem van onderlinge saamhorigheid als richtlijn voor de staatspolitiek opgelegd. Dat staatsvorming en de idealen die de ideologen met hun gemeenschapspolitiek proberen te bereiken - althans, dat propageren ze - met elkaar in strijd zijn, kan worden aangetoond met wat er zich in Suriname afspeelt.

Na de soevereiniteitsoverdracht van Indonesië in 1949 formuleerde Nederland een gemenebestpolitiek voor de koloniën die het nadien nog over had. Binnen koninkrijksverband zouden Suriname, de Nederlandse Antillen en (voorlopig ook) Nieuw-Guinea een zelfstandige politieke ontwikkeling doormaken. Voor Nederland was dit de manier om door middel van een 'ethische politiek' aan de wereld te bewijzen dat het wel degelijk iets aan dekolonisatie kon doen door haar 'rijksdelen' tot zelfstandigheid op te voeden. Zij voegde aan de stroom der volkeren in Latijns Amerika een eigenaardig ontwikkelingslandje toe in de hoop dat het daar gevormde staatsbestel levensvatbaar en bestendig zou blijven.
De constructie was gebaseerd op een utopie die vooral in de jaren vijftig aanleiding gaf tot idealistische beschouwingen. Terwijl in het zuiden van de Verenigde Staten de rassenscheiding heerste en in Zuid-Afrika de apartheid veld won, werd Suriname gepresenteerd als de ideale multiculturele samenleving. Daarin leefden - voorlopig onder Nederlands gezag - allerlei volkeren broederlijk verenigd op weg naar een gezamenlijke eenheidsstaat. Naast elkaar waren er bosnegers, indianen, de uit slaven voortgekomen stadscreolen, de voormalige contractarbeiders vanuit Brits- en Nederlands-Indië met afstammelingen van blanke kolonisten uit drie eeuwen zo heette het, samen op weg naar een staatssysteem. Dit kasplantje van Nederlandse kweek zou als uitzondering op de vele Latijnsamerikaanse dictaturen opgroeien tot een democratie op weg naar zelfstandigheid. Op 1 november 1975 werd die zelfstandigheid formeel aan de Republiek Suriname geschonken. Er zijn nog sporen van deze idylle in de film Wan *pipel* van Pim de la Parra, waarin een vanuit Nederland komende Creool verliefd wordt op een Hindoestaanse en daarmee een huwelijk aangaat. De film, zo blijkt achteraf, heeft de werkelijkheid niet weergegeven.
Want was het mogelijk een dergelijke smeltkroes in een staatssysteem onder

te brengen? In 1975 waren de politieke partijen verdeeld naar etnische groepering: de van Afrikaanse slaven afkomstige Creolen organiseerden zich in de NPS, de Hindoestanen voornamelijk in de VHP (alle afkortingen hebben per campagne verschillende betekenissen gehad), terwijl er ook partijen bestonden van Javanen en indianen.
Dat was in 1954 schijnbaar niet het geval: regeringspartij en oppositie recruteerden hun aanhang vanuit alle etnische groeperingen. Alleen: de huidskleur van de regeerders was iets lichter en het idealistische programma, dat weliswaar uitging van de vorming van zoiets als 'nationale cultuur', zou uiteindelijk als regentesk worden afgedaan. Die intellectuelen, waarvan de auteur Lou Lichtveld (Albert Helman) in Nederland de bekendste is, waren voor de massa's te zweverig, te 'balconistisch' om de werkelijke samenleving te begrijpen.
Want de werkelijkheid is dat er geen Surinaamse eenheidsideologie bestaat die in Suriname door een meerderheid kan worden gedeeld. 'Multiculturele samenleving' betekent immers dat er diverse bevolkingsgroepen in het land aanwezig zijn met een eigen economie, een eigen samenleving en cultuur. Denkbeelden over een nationaal staatsbelang dat het groepsbelang overstijgt vindt men slechts bij de Creolen; daar worden de discussies gevoerd over democratische of socialistische staatsvormen, de opbouw van een natie en de roep om een nationaal cultuurbeleid. Daarvandaan komen ook de typische Surinaamse nationalisten: Eddy Bruma, Eugène Gessel, Anton Haakmat, Joop Pengel, Henck Arron, Desi Bouterse en Ronald Venetiaan hebben allen gemeen dat zij creool zijn.

Een ander probleem doet zich voor met de Surinaamse cultuurmonumenten. Het is de vraag of die als nationaal erfgoed worden beschouwd. Feitelijk zijn de belangrijkste zeventiende- en achttiende-eeuwse monumenten uit het verleden de gebouwen van de voormalige koloniale heersers. Paradoxaliter willen de Creolen die wel in stand houden, maar de later geïmmigreerde Hindoestanen in mindere mate. Een mooi voorbeeld was kort na de onafhankelijkheid de opbouw van het koloniale fort Nieuw Amsterdam tot openluchtmuseum. Dat was de eerste slavenpost, gelegen aan de Surinamerivier; de fraaie koloniale huizen, de vestingwerken en sluizen, de stallen en de reusachtige op de velden verstrooide kookpotten - voor suiker, men vertelt dat er ook negers in zijn gekookt - en de ontruimde gevangenis bevinden zich in een parkachtig landschap, waar men ook een speeltuin had ingericht. Sedert de ineenstorting van de Surinaamse economie na de decembermoorden wordt de draaimolen annex uitkijktoren een roestige schuilplaats, is het gras op de dijken weer manshoog en verdwijnen er gebouwen. Van het achttiende-eeuwse kerkje staat nu alleen het geraamte overeind. Voor het overige ziet de omgeving er zeer welvarend uit. Schuin tegenover het vervallen kerkje, naast de dichtgegroeide sluis, bevindt zich een in felle kleuren geschilderde Hindoestaanse *mandir* (tempel), een van de vele bonte bouwsels in fantasiebogen die een eclectisch samenraapsel zijn van alles wat de Moguls ooit in India hebben gebouwd. Dat het kerkje instort, zegt hen niets, omdat het niet tot hun cultureel erfgoed behoort. Men krijgt de indruk dat grote delen van de niet-Creoolse bevolking de inspanningen voor

Surinaams cultuurbehoud als ideologie van de hand wijzen: zij kennen geen begrippen als nationaal belang of nationale cultuur.
Toch wordt er ook door niet-Creoolse bevolkingsgroepen staatspolitiek bedreven: het bestaan van politieke partijen bij verkiezingen spreekt immers boekdelen. Maar de staat is in deze optiek vooral een middel om de belangen van de eigen groep te waarborgen, en dan vooral de economische. Er zijn regionale gebieden waarbij bepaalde bevolkingsgroepen een eigen culturele eenheid hebben gevormd, zoals de Hindoestanen in Nickerie en de Javanen in Commewijne. Politiek kan daar dus tot streekbelangen leiden. Toch zijn er ook binnen deze groepen interne tegenstellingen. Onder de Hindoestanen vindt men de grote handelaars, die politieke invloed aanwenden om hun situatie te handhaven; daarnaast zijn er de kleine ondernemers en landbouwers met hun familiebedrijfjes, die zich van het staatssysteem niets aantrekken en zo autarkisch mogelijk plegen te leven. De meeste Hindoestanen hebben onderling een stelsel van wederzijdse bescherming ontwikkeld en baseren de economische opbouw van de samenleving op het onderhoud van hun eigen onderlinge familiebetrekkingen. Bij de Creolen zijn er lange tijd de tegenstellingen geweest tussen idealisten die sociale en economische omwentelingen nastreven en ambtenaren die hun betaalde baan op de tocht zien staan. Veel ambtenaren zijn namelijk van oudsher creool. Gesteld is vaak dat de bureaucratie die uit het staatssysteem is voortgekomen, een gratuite vorm van broodwinning of een alternatief voor sociale bijstand is geworden. Met een verwijzing naar het plantageverleden - wij komen er dadelijk op terug - zijn er echter heel wat Creolen die hun medebroeders oproepen om in hun onderhoud te voorzien door zelf te gaan telen. Men kan stellen dat dit in het welvarende verleden nogal utopisch klonk, maar in de bestaande crisis met zijn gestagneerde inflatie niet eens zo ver van de realiteit verwijderd is.

VANUIT HET OERWOUD

Kan Suriname zich ontwikkelen tot een typisch Latijnsamerikaanse staat? Er is geen Latijnsamerikaans landje dat niet door een of andere revolutie zijn nationale helden en op grond daarvan zijn nationale geschiedenis heeft geschapen. Niet zelden hebben de levensbeschrijvingen van helden een progressieve boodschap: men denke aan Simon Bolivar, de Cubaan José Marti en natuurlijk de Mexicanen Pancho Villa en Emilio Zapata. De invloed van dit revolutionaire radicalisme vinden we ook terug in de nationale geschiedenisopvatting van Curaçao, waarin de slavenopstand van Tula van 1795 een belangrijke rol speelt en waar Luis Brion, een soort Latijnsamerikaanse Michiel de Ruiter onder Bolivar, vandaan komt. Hoe belangrijk de beoefening van de nationale geschiedschrijving in Curaçao wel is, blijkt uit het feit dat de voormalige landsarchivaris A.F. Paula, auteur van een belangrijke monografie over 1795, een tijdlang minister-president heeft mogen zijn om na een politieke crisis als een soort landsvader de zaken af te doen.[1]
Een dergelijke ontwikkeling is in Suriname ondenkbaar. Er zijn wel nationale helden, zoals Kwakoe en Baron, die in de achttiende eeuw met succes een guerrilla voerden tegen het slavenstelsel en tegen het Hollandse gezag. Maar hoe indrukwekkend hun geschiedenis

kan zijn voor de Amerikaanse negerbevolking in zijn geheel - we komen er dadelijk op terug - hun afstammelingen maken slechts een deel van de bevolking uit. Dankzij hun strijd in de achttiende eeuw hebben stammen van weggelopen slaven eigen eenheden in de Surinaamse binnenlanden gevormd en zich daar tegen expedities van Zwitserse huurlingen - waarbij overigens ook negers werden ingezet! - weten te handhaven. Hun afstammelingen, de bosnegers, beschouwen zich als de dragers van een 'oorspronkelijke' Afrikaanse en niet-westerse cultuur en stellen zich onafhankelijk op tegen ieder overheidsgezag. Zij belijden en verdedigen hun door de voorouders verworven vrijheid, die gebaseerd is op verdragen met het Nederlandse gouvernement en zijn rechtsopvolger, de Surinaamse staat. Hierbij speelt de verhouding met de natuur en de mystiek een belangrijke rol, niet als godsdienst, maar als 'cultuur'. De Afrikaanse spiritualiteit blijft hier voortbestaan als alternatief voor het christendom, dat met name in de ontwikkeling van de zich emanciperende Noordamerikaanse neger-intelligentsia zo'n belangrijke invloed heeft gehad.

In US-antropologische opvattingen heeft de bosnegercultuur als voortzetting van 'roots' voor zwarten die hun identiteit niet - naar voorbeeld van Elya Mohammed en Malcolm X - in de islam wensen te zoeken, welhaast mythische proporties gekregen.[2] Een van de positieve mythen is dat de bosnegercultuur de magische vermogens van de Afrikaanse natuurvolkeren in hun meest zuivere vorm hebben bewaard. Wat men ervan ook moge zeggen, juist het feit dat vrijgevochten slaven van verschillende herkomst nieuwe stammen hebben gevormd, heeft er wellicht toe geleid dat deze cultuur anti-autoritaire trekken vertoont: geen blinde verering van koningen, *mahdi's* of clanhoofden. Het is een cultuur die soms verwantschap is gaan vertonen met het sjamanisme der indianen. De magie die in de bosnegerwereld wordt toegepast, is geen machtsmiddel van tovenaars, maar veeleer een vaardigheid die kan worden gewaardeerd als elk ander ambacht. Het orakel is geen godsbevel maar een onderdeel van het wederkerig dienstbetoon tussen de mens en zijn stamgenoten, zijn natuurlijke omgeving en zijn voorouders. Deze voorouders leven voort als irrationele, maar door de moderne dieptepsychologie te verklaren drijfveren voor de ontwikkeling van eigen krachten.

Ruim honderd jaar na Kropotkin bestaan er dus in de binnenlanden van Suriname nog groepen zonder westers rechts- of wetsbegrip! Maar men moet deze wereld niet idealiseren: er mag dan geen strafrecht zijn zoals wij dat kennen, het gewoontebesef is er sterk en soms dwingend. Goed en kwaad wordt sterk bepaald door afkeer van alles wat van buiten komt. Overigens is dit begrijpelijk, omdat van buiten maar al te vaak slavenjagers, plunderaars en later ook misdadigers uit Cayenne er hun weg wisten te vinden. Hoe dan ook, deze kleinschalige bosnegersamenleving kan er zich onmogelijk van bewust zijn dat zij de voorafspiegeling is van de wereldanarchie; daarvoor verdedigt zij te zeer haar eigen belangen. En daarvoor geldt ook te zeer het feit dat de anarchistische beweging nog altijd een westerse is geweest, die zijn wortels in de Verlichting zoekt.

Soms leidt het groepsbelang van de bosnegers tot de toeëigening van marktmonopolies, die niet altijd op tra-

ditie zijn gebaseerd. Vroeger beheersten de bosnegers met hun korjalen het transportsysteem over de Surinaamse rivieren; nu zijn er ook groepen goudwinners, die door hun leveranties zelfs een verbond met de schatkist hebben weten te sluiten. Zij hebben - toen noch de Nederlandse regering noch de eigenaar van de Surinaamse bank ABN-AMRO iets wensten te ondernemen om de Surinaamse munt een steungarantie te geven - de goudvoorraad gevormd die de recente devaluatie van de Surinaamse gulden tot staan heeft gebracht. Hierdoor spelen ook zij een rol binnen het kapitalistische marktsysteem.

De invloed van het oerwoud heeft in Suriname de grenzen van de bosnegersamenleving ver overschreden. Na de emancipatie van de Surinaamse slaven in 1862 zijn er velen op de plantages voort blijven leven, die er dorpen hebben opgebouwd met eigen traditionele gemeenschappen. Deze samenleving wordt in stand gehouden, ook door hun afstammelingen die naar de stad Paramaribo of zelfs naar Nederland zijn getrokken. Eenmaal per jaar keren de familieleden terug om de plantagegrond, hun gemeenschappelijke bezit, van onkruid te ontdoen en om er van de bewoners een maaltijd te ontvangen en om feest te vieren. De familieleden ruilen goederen uit de stad met hetgeen de plantage opbrengt. Ook de overlevering van de Afrikaanse voorouders leeft er voort, af en toe keert men er terug om genezing te vinden van een kwaal.

Vraagt men nu een Surinaamse stadscreool hoe hij het wezen van zijn vaderland zou aanvoelen, dan kan dat alleen maar tot gecompliceerde antwoorden leiden: of het is zijn uit Afrika overgekomen cultuur ofwel het is de door Nederland overgebrachte 'beschaving' zoals hij die persoonlijk heeft verwerkt. Er zijn dan ook karakteristieke Surinaamse geloofsgemeenschappen als de Hernhutter Evangelische broedergemeente of een of andere vorm van bevindelijk christendom zoals we die ook in de Verenigde Staten tegenkomen. De betekenis van deze godsdiensten is vooral gelegen in de zending die zij tijdens de slaventijd hebben verricht en de band die zij daardoor hebben met de Surinaamse geschiedenis. Ook deze 'spiritualiteit' maakt deel uit van de 'cultuur'.

Indien er bindingen zijn met een Surinaams vaderland, moet men die vooral zoeken bij de familiebanden en de daarmee verbonden cultuurkringen: kerkgenootschappen, winti-rituelen of daarmee verbonden mengvormen. Dit reikt verder dan het patriottisme dat elders op het westelijk halfrond zo'n belangrijk punt van discussie is.

Wij hebben het nu gehad over één of twee bevolkingsgroepen die samen weliswaar een belangrijk deel uitmaken van het land, maar - we zeiden het reeds - in de huidige demografische situatie geen meerderheid vormen. Deze groep is ons het beste bekend. Ons inlevingsvermogen in de levensovertuiging van Hindoestanen en Javanen is ontoereikend om op een culturele analyse van hun achtergrond in te gaan. Trouwens, dat zou in het kader van dit stuk alleen maar tot bevoogding leiden. Alleen vermoeden we dat bij de meerderheid ook hun achterland is opgebouwd uit kleinschalige gemeenschappen die vooral streek- en cultuurgebonden zijn.

NATIONAAL BELANG?

Bestaat Suriname? Om die vraag te beantwoorden zouden we de vraag anders moeten stellen. Wat bedoelen we,

als we ooit eens genoodzaakt zouden zijn om vanwege de een of andere reden de straat op te gaan terwille van de 'vrijheid van het land' of met de leuze 'handen af van Suriname'? Is Suriname wat men zou noemen, een vrij land?
De soevereiniteit van het Surinaamse volk mag dan formeel zijn overgedragen door de verandering van een vlag en een volkslied, de officiële Nederlandse politiek voelt zich nog steeds verantwoordelijk. Aan de zelfstandigheid was een subsidiekraan verbonden in de vorm van ontwikkelingshulp. De ideologie die uit deze fictie van vrijheid voortkomt geldt als toetssteen voor het 'gedrag' van het volk. Natuurlijk, de staat Suriname moest een parlementaire democratie wezen. Maar vooral moest zij aan de morele maatstaven voldoen op grond waarvan Nederland de aard van deze democratie nader kon omschrijven en dicteren. Deze benadering is met zichzelf in tegenspraak en kan niet anders dan een bevoogdend effect hebben.
De zorg voor Suriname is vooral gericht op het onderhoud van de Surinaamse staat. En als toetssteen voor deze zorg geldt de utopie van de multiculturele samenleving zoals die door Nederland wordt gezien: als de politieagenten maar veelkleurig zijn en vooral effectief op het gebied van orde en gezag naar Nederlandse maatstaven. De staat Suriname krijgt eerst hulp als ze waarborgen kan geven op het gebied van morele zekerheid: en wij westerlingen zijn hypocriet genoeg om een beter gedrag te eisen dan wij zelf plegen te tonen. Een berucht voorbeeld: het is in het Surinaamse zakenleven een goede gewoonte geworden om bij de afsluiting van contracten een vorm van provisie te verrekenen, wat in Nederland als een vorm van steekpenningen kan worden uitgelegd. Vooral christelijke parlementariërs winden zich daarover op, met name wanneer de ontwikkelingshulp aan Suriname aan de orde komt. Zij verzwijgen daarbij dat deze gewoonte dan in de koloniale periode moet zijn ingevoerd door het Nederlandse bankwezen, omdat de blanke employés daarvan beter konden worden.
Deze ideologie van ethische politiek was reeds in de koloniale periode gepaard gegaan met de opbouw van een infrastructuur die vooral de buitenlandse investeerders ten goede kwam. Bekend zijn de werkzaamheden van het Amerikaans-Nederlands consortium dat zich bezig hield met de bauxietwinning in Onverdacht, Paranam en Moengo. Reeds tijdens de Tweede Wereldoorlog mochten Amerikanen met een eigen bezetting bauxiet winnen voor hun vliegtuigen; nadien werd in 1954 speciaal voor diezelfde bauxietwinning de vermaarde Brokopondo-stuwdam gebouwd. Dit ging ten koste van de bosnegerbevolking aldaar en de volksgezondheid. Omdat er in die tijd nog niet aan milieu en ecologie werd gedacht, zitten we daar nu met een toegenomen aantal muskieten en andere insekten die naast malaria ook andere, soms moeilijk geneesbare, tropische ziekten veroorzaken.
Daarnaast hebben de hulpplannen ook Nederlandse ondernemers geen windeieren gelegd. Zeker, na 1975 werden met Nederlandse ontwikkelingshulp de beruchte 'erven' in Paramaribo opgeruimd; de stad is enorm uitgebreid met grote wijken volkswoningen en bungalows, die zijn opgebouwd met materiaal van de Nederlandse maatschappij Bruynzeel.[3] Ook nu probeert de Surinaamse regering door uitverkoop van

grondstoffen iets aan de nationale begroting te doen. Berucht is de omstreden verkwanseling van bospercelen aan de Indonesische houthakkersmaatschappij MUSA, die met zijn kapmethoden het regenwoud bedreigt. Winstgevender voor Surinaamse investeerders was het weggeven van visconcessies voor de kust aan Japanse maatschappijen; de vissers bouwden een eigen industrie en 'verschaften werkgelegenheid'. Op dit punt mag gesteld worden dat Suriname weinig verschilt van al die andere Latijnsamerikaanse landen waarvan de regeringen zich door contracten verbinden de belangen van grote buitenlandse maatschappijen te dienen. En de geschiedenis heeft ons geleerd dat deze contracten in hun uitwerking meer invloed hebben op het regeringsbeleid en de regeringsvorm dan het stembiljet.

Bestaat er gezien de context zoiets als een nationaal belang van Suriname? Indien dat zo is, ligt zij zeker niet in de versterking van het staatsbestel. Het is uit de laatste verkiezingen duidelijk gebleken dat de politieke partijen juist winst haalden waar zij propaganda maakten tegen afhankelijkheid van Nederland en versterking van de nationale beweging. Maar die pogingen van bijvoorbeeld Bouterse om door middel van sterk gezag dit nationaal belang te verwezenlijken hebben niet tot de landslide geleid, waarop hij met zijn campagne had gerekend. Men moet er trouwens niet aan denken wat er gaat gebeuren als centrale gezagseenheden al dan niet in het belang van grote maatschappijen gaan proberen een eenheidssamenleving door te drukken. Het zou tot burgeroorlogen in bepaalde regio's kunnen leiden, die tot ergere resultaten kunnen leiden dan de verwoesting van het oostelijke gebied rond Albina. En zodra de gezaghebbers de oerwouden betreden in wat nu Sipaliwini heet, zullen zij met zichzelf verdedigende guerrilla-groepen te maken krijgen. De realisatie van êtatistische idealen kan nergens anders toe leiden dan tot uitroeiing van tegenstanders en minderheden. Indien Kropotkins uitspraak 'de staat is de dood' ergens op van toepassing kan zijn, dan is dat wel op de ontwikkeling van de Republiek Suriname als staatssysteem. Waar groepen zich wel kunnen vinden is de strijd tegen het imperialisme: MUSA, Goldstar, Suralco, Japanse vissers. Zeker kunnen gemeenschappelijke sociale belangen Hindoestanen en Creolen tijdelijk samenbinden, als het gaat om wat men van buitenaf als volksmacht opdringt. Dat bewees bijvoorbeeld de beweging van 1933 rond Anton de Kom die als Creool de centrale figuur was van een opstand van vooral Hindoestanen en Javanen! Op dit punt heeft ook in deze tijd de klassenstrijd als sociale belangenstrijd nog niets aan actualiteit verloren. Men moet dan echter niet uit gaan van leidersbeginsels. Wordt de vraag gesteld uit welke groepering de macht van het staatsgezag moet worden uitgeoefend, dan staan de leiders van al die groeperingen als concurrenten tegenover elkaar. Als er ergens die klassieke anarchistische toevoeging op de klassenstrijdgedachte van toepassing is, dan is dat wel in Suriname. Want overal waar wordt geprobeerd om de etnische problemen via de Surinaamse eenheidsstaat op te lossen stuit men op diezelfde interne tegenspraak.

Misschien is dat wel de reden om te gaan zoeken naar samenlevingsvormen die het staatssysteem zoveel mogelijk vervangen. De situatie lijkt een beetje

op die van 1848, toen in het voormalige Oostenrijkse keizerrijk een meerderheid van Tsjechen, Roethenen, Slowaken, Slowenen, Serven en Kroaten met de Hongaren in opstand kwam. Om hen te ondersteunen tegen zowel Oostenrijkse als Russische machthebbers schreef Bakoenin toen zijn *Oproep aan de Slaven* waarin hij een federatie van volkeren zonder eenheidsleiding voorstelde.

Suriname heeft als het noordelijke deel van het Amazonegebied de meeste kansen in een soort federalistisch verband met andere groepen die zich tegen imperialistische veroveringssystemen zouden kunnen verweren. Het heeft volkeren die ervaring hebben met wat men als een guerrilla zou kunnen kenmerken. Maar daar staat tegenover dat de 'offensieve' guerrillastrijd in Latijns Amerika de laatste decennia maar al te vaak in een stammenstrijd is ontaard die niets meer gemeen heeft met hetgeen Che Guevara ervan heeft gedroomd. Misschien dat een 'verdragen'-strategie waarbij de onderdrukte groepen zich verenigen tot de realisering van gemeenschappelijke belangen de eerste basis moet vormen: een federatieverband zonder etnische zuiveringen, omdat dat nu juist de essentie van het staatsbestel is.

Moeten wij ons dus zorgen maken over de toekomst van Suriname? Dat lijkt mij geen zaak voor anarchisten. De teloorgang van het land is in feite de teloorgang van de ontwikkeling van de westerse beschaving aldaar. Niet van de bevolkingsgroepen zelf. Die beschikken over voldoende middelen om zich te verweren tegen wat voor bedreiging van hun zelfstandigheid dan ook - middelen die door de geschiedenis zijn geschapen. Wanneer het tot samenwerkingsverbanden van deze volkeren zal komen, zou dat wel eens buiten het staatsverband om en tegen het staatsverband in kunnen gaan. Wat vanaf het balkon van een gouvernementspaleis ooit als staatsideologie was gepropageerd, zou wel eens de grondslag kunnen vormen van een anti-étatistische utopie met een gemeenschappelijke belangengrondslag, die zich over geheel het noorden van het voormalig Eldorado-gebied zou kunnen uitbreiden.

NOTEN

(1) Dit theoretische appèl op een nationalistisch verleden, waarbij ook wordt verwezen naar de arbeidersopstand van Otrabanda in 1969, kan echter niet verhullen dat er ook nu nog grote sociale tegenstellingen op Curaçao aanwezig zijn. Prachtig gerestaureerde en zeer fraaie landhuizen staan bijvoorbeeld op de Scharlooweg, waar het Centraal Historisch Archief staat, naast verwaarloosde gebouwen die bewoond worden door de *have-nots* die er kleine *bidonvilles* omheen bouwen. (2) Getuigenissen over de betekenis van de bosnegerbeschaving vindt men vooral in de Noordamerikaanse literatuur, waarvan hier een paar klassieke voorbeelden. In 1935 verscheen onder de titel *Tam-tam* een idealiserende beschrijving van de bosnegers door John W. Vandercook uit 1923 in een vertaling van Albert Helman. Wetenschappelijk authentieker is het verslag van Melville J. Herskovits en Francis S. Herkovits, *Rebel destiny, among the Bush Negros of Dutch Guyana* (1934). In 1981 verscheen *I sought my brother, an Afro-American reunion*, het verslag van een groep Amerikaanse negers op zoek naar een herkenning van het Afrikaanse verleden. (3) Sommige TV-journalisten menen iets over de woningtoestand in Paramaribo te kunnen mededelen als zij de grijze, schijnbaar ongeverfde woningen verfilmen van in de stad wonende bosnegers en Javanen. Deze zeer goed onderhouden woningen waren reeds in de jaren vijftig door de toenmalige voorlichter Lou Lichtveld als karakteristieke 'stijlwoningen' aangemerkt en hebben niets met gebrek aan welstand uitstaande.

DE BOERENBEWEGING IN NICARAGUA EN ELDERS IN CENTRAAL AMERIKA*

Kees Blokland/Rudolf de Jong

De revoluties in Cuba en Nicaragua, de regering van Allende in Chili: het zijn de gebeurtenissen in Latijns Amerika geweest die 'links' het meest beroerd hebben. En vooral politiek. Men was voor de 'revolutionaire' regeringen of men had bedenkingen of men waar er zelfs tegen. De Cubaanse revolutie verdeelde - zoals revoluties vaker deden - de anarchisten en evenzo andere progressieven. Wat er door de mensen zelf *in de betrokken landen gedacht en gedaan werd kwam veel minder aan bod, zeker wat de publiciteit betreft, dan het doen en laten van de revolutionaire leiders.*

Nicaragua is het enige van de drie landen waar de revolutionaire - sandinistische - regering verdwenen is via de stembus. Een feit dat zeker niet pleit tegen de sandinisten die - veel meer dan het eiland Cuba - rechtstreeks te lijden hadden van door Amerika gesteunde en betaalde contra's. In Nicaragua slaagde de nationale boerenbeweging - UNAG, de Unión Nacional de Agricultores y Ganaderos - erin steeds de eigen autonomie te bewaren. De UNAG was een kind van de sandinistische revolutie maar liet zich geen werktuig worden van de revolutionaire regering.
Over de positie van de UNAG onder het neo-liberalisme, dat thans in Nicaragua en Centraal Amerika de economische politiek bepaalt, schreef Kees Blokland een interessante studie, waarin ook de andere landen van Centraal Amerika betrokken zijn. Kees Blokland is verbonden aan de Paulo Freire Stichting en gespecialiseerd in agrarische ontwikkelingspolitiek in Latijns Amerika. Hij kent Nicaragua en de UNAG en stuurde ons, nadat wij hem om een artikel over de UNAG gevraagd hadden, deze studie. Een uiteraard zeer sterk bekorte bewerking, die voor verantwoordelijkheid van de redactie van *De AS* komt, van deze studie publiceren wij hieronder.

Het is natuurlijk allerminst de bedoeling om de ANUG etiketten als 'anarchiserend' of 'libertair' op te plakken. Wel vinden wij het van belang om informatie te geven over de manier waarop mensen zelf in Latijns Amerika, los van politiek en staatsideologiën, hun eigen lot in handen nemen, hun eigen weg zoeken en hun onafhankelijke positie trachten te verdedigen. De ANUG is er een voorbeeld van; een bijzonder voorbeeld, omdat zij zowel onder een 'revolutionaire' regering als onder een neo-liberale een stuk zelf doen in de praktijk bracht en brengt. Van belang is nog er op te wijzen dat, terwijl elders in

* Kees Blokland, 'Neoliberalism and the Central American Peasantry', p. 179-200 in het dit jaar verschenen boek *Liberalization in the developing world. Institutional and economic changes in Latin America, Africa and Asia,* edited by Alex E. Fernández Jilberto and André Mommen; Routledge London and New York.

Latijns Amerika het grootste deel van de bevolking geurbaniseerd is, in Centraal Amerika de boeren nog een kleine meerderheid van de bevolking vormen.

In de jaren tachtig werden in Centraal Amerika verschillende pogingen ondernomen om de samenleving in (staats)-socialistische zin te veranderen. We noemen Nicaragua, waar de sandinisten de staatsmacht in handen hadden, de bevrijde zones in El Salvador waar de guerrilla de macht had, de strijd van de inheemse volken in Guatemala.
Veel boeren die deel uitmaakten van de revolutionaire bewegingen, speciaal in Nicaragua, ontwikkelden echter ernstige kritiek op het politieke en economische centralisme van de officiële revolutionaire projecten. Zij kwamen tot een eigen perspectief op het revolutionaire ontwikkelingsmodel. Dit verklaart hun onverwachte houding tegenover het neoliberalisme in de negentiger jaren.
In Costa Rica, waar de guerrillastrijd faalde, begon het neo-liberalisme in de jaren tachtig. In Nicaragua verzetten de sandinisten er zich tegen, maar moesten toch, vanaf 1986, de interne markt ten dele liberaliseren. Ondanks verdere aanpassingen stortte de economie in dit land ineen, hetgeen met een enorme inflatie gepaard ging. Vanaf 1990 begon de nieuwe regering met de privatisering van staatseigendommen.

Rond 1990 bestond er optimisme bij de boeren in Centraal Amerika. Zij waren het slachtoffer geweest van de gewapende strijd - zowel van links als van rechts - en deze werd beëindigd. De boeren hoopten enerzijds voordeel te krijgen door de privatisering en de vrije markt, anderzijds de nadelen er van door onderhandelingen te voorkomen en zodoende hun eigen opvattingen over ontwikkeling te kunnen verwezenlijken. Hun eigen project hierover was tijdens de gewapende conflicten in de jaren tachtig zowel uit de praktijk als in de theorie gegroeid. Dit decennium was voor hen geen verloren periode geweest ondanks het feit dat revolutionaire projecten verloren waren gegaan. Zo in Nicaragua. Zo in El Salvador, waar revolutionair links noch door geweld, noch door verkiezingen aan de macht kwam. Zo in Guatemala, waar vanwege het rechtse geweld veel indiaanse boeren naar Mexico waren gevlucht en daar nieuwe vormen van organisaties hadden ontwikkeld waarmee zij, teruggekeerd in Guatemala, de boerenbeweging verrijkten.

BOERENPROJECT

Wat is nu het boerenproject? Dat wil zeggen het geheel van opvattingen, strategieën en praktijken die de boerenbewegingen zelf ontwikkeld hebben om hun eigen positie te verbeteren en te versterken. Dit valt na te gaan aan de hand van de ervaringen van de ANUG en hun kritiek op de sandinistische projecten. Vanuit deze kritiek ontwikkelde de ANUG een eigen doctrine van economische democratie en een ontwikkelingsperspectief. Dit beïnvloedde de boerenbewegingen in andere landen van Centraal Amerika.
Economische democratie is een kernbegrip in het boerenproject en het gaat lijnrecht in tegen de exclusieve ontwikkelingsmodellen die in Centraal Amerika in zwang waren en nog versterkt zijn door het neo-liberalisme. Landhervorming, met herverdeling van de grond, neemt namelijk een belangrijke plaats in in het boerenproject, evenals credietgaranties, technische hulp enz.

aan de boeren zelf. Belangrijker nog is een adequate prijspolitiek waardoor de boeren die land verwierven winstgevend kunnen produceren en niet opnieuw gemarginaliseerd worden en ten onder gaan. Economische democratisering houdt in dat de positie van de boerensector in de nationale economie versterkt wordt en de verhouding tussen boerenproduktie (vooral van voedsel) en de stedelijke economie gunstiger wordt voor de boeren en de afhankelijkheid van importprodukten en giften verdwijnt. Om de inkomsten van de agrarische sector te verhogen is versterking van de coöperatieve organisaties van de boeren nodig, ook op terreinen van inkoop, interne verdeling, export. Voort moeten de boeren via hun eigen instellingen enige greep krijgen op de nationale en internationale kapitaalbewegingen.

Om het boerenproject te kunnen verwezenlijken, moeten de boeren zich de middelen hiervoor verwerven. Dit aspect is als 'de boeren manier van bezitsverwerving' (the peasant mode of appropriation) te omschrijven. Het slaat op de maatregelen die nodig zijn om de controle over de toegenomen waarde van de agrarische produktie te behouden en dus te voorkomen dat - zoals tot nog toe steeds het geval was - de andere sectoren van de nationale economie en het buitenland van de toegenomen agrarische produktie profiteren. Omgekeerd dient de agrarische sector meer te profiteren van de rest van de economie.
Om dit te bereiken is de vorming van coöperaties fundamenteel. Dat moet beginnen bij belangengroepen. Belangen kunnen zijn: gezamenlijke landbezetting of gezamenlijke landaanvraag bij de autoriteiten; gemeenschappelijke koop en verkoop; gemeenschappelijke aanschaf van landbouwwerktuigen, investeringen, enz.
Een tweede stap is het oprichten van een speciale financiële structuur voor de boeren, eveneens een coöperatie onder controle van de boeren. Deze moet kapitaal vanuit de andere sectoren aantrekken en zich toegang verwerven tot het nationale en internationale crediet.
Een derde punt is dat de basisorganisaties van de boeren en hun vertegenwoordigers mee beslissen over overheidsinvesteringen en het gebruik dat gemaakt wordt van ontwikkelingshulp en leningen. Hiervoor is nodig dat zij kunnen onderhandelen en in staat zijn zelf met goed onderbouwde projecten te komen.
Een vierde punt is een succesvolle integratie van de coöperaties, de aanverwante economische instellingen en de boerenorganisaties zelf. Een economisch blok. Niet als een monolitische eenheid, maar als een resultaat van dialogen tussen gedecentraliseerde componenten en eenheid van doelstellingen. Deze eenheid onder de boeren is de basis van de boeren manier van bezitsverwerving.

De opvattingen over de boeren manier van bezitsverwerving kwam voort uit de kritiek op de gecentraliseerde planning met staatscontrole over de investeringen uit de accumulatie (kapitaalstoename). Charles Bettelheim kwam in een discussie over centrale planeconomie in 1975 tot de conclusie dat volledige staatscontrole over de produktiemiddelen en een volledige centrale planning niet mogelijk zou zijn in ontwikkelingslanden. De staat kan in die landen wel - door zijn controle over belangrijke sectoren van het economisch leven - de

richting van de investeringen bepalen en hierbij zijn wil opleggen, ook als er geen nationale consensus over de economische doelstellingen bestaat tussen de verschillende economische sectoren. Een fundamenteel probleem is hierbij het ontbreken van werkelijk actieve participatie door de meerderheid van de bevolking.

Zo bepaalde in Nicaragua, waar staatsondernemingen, coöperaties en particuliere ondernemingen naast elkaar bestonden, de sandinistische regering dat staatsondernemingen en daarmee verbonden staatscoöperaties bevoorrecht werden bij investeringen. Dit ging ten koste van de boeren, die niet als een vooruitstrevende sociale kracht werden gezien. Zo ontstond er wel een dilemma voor de revolutionaire regering. De boeren vormen in Centraal Amerika de helft van de bevolking. De sandinistische politiek van 'proletarisering' (die door marxistische ideeën geïnspireerd was) vervreemde de boeren en de meerderheid van de sandinistische regering. Wilde men de steun van de meerderheid behouden, dan diende men dit revolutieproject op te geven.

NEO-LIBERALISME

Vanuit deze situatie ontwikkelde de boerenbeweging een eigen ontwikkelingsstrategie van economische democratie en participatie. Een aspect hiervan was verzoening tussen boeren die tegen en boeren die met de contra's hadden gevochten. Het doel van de verzoening was klassesolidariteit bij de boeren op te bouwen. Een ander aspect was 'concertation' (op elkaar afstemmen, tot overeenkomst komen). Door onderhandelingen tussen arme en rijke boeren wil men tot overeenstemming komen over de vorm van acties. Op dezelfde vreedzame wijze wil men tot overeenstemming komen tussen de verschillende economische sectoren in het land. Geen enkele sector mag domineren bij het bepalen van de richting van het sociale proces en de economische ontwikkeling en evenmin de staat. Men gaat dus uit van een gemengde economie waarin de verschillende sectoren vanuit een gelijke positie kunnen onderhandelen en tot gezamenlijke beslissingen komen. In deze boerenstrategie met boerenparticipatie is de rol van de staat zeer beperkt, hetgeen aansluit bij het neo-liberalisme.

In 1987 tekenden de Centraalamerikaanse staatshoofden een vredesakkoord en daarna volgden topconferentie om de gewapende conflicten te beëindigen en de onderlinge economische en politieke coördinatie te bevorderen. Het laatste ging versneld na de verkiezingsnederlaag van de sandinisten in 1990. De economische heroriëntatie staat sterk onder invloed van het neo-liberalisme met prijsliberalisatie, verlaging van de invoerbelastingen, internationale concurrentie op de binnenlandse markten, opheffing van subsidies enz.

In Nicaragua betekende het een plotselinge ommezwaai. De UNAG stond er echter positief tegenover. Deze boerenorganisatie werd in 1981 opgericht als een onderdeel van het sandinistische front. Omstreeks 1985 was de UNAG kritisch tegenover de sandinisten geworden vanwege het staatsmonopolie over het bankwezen en de export, de prijscontrole en het ontbreken van elke boereninspraak bij het bepalen van de politieke doelstellingen.

De boerenorganisatie gebruikte nu de neoliberale retoriek voor haar eigen doeleinden en eiste democratisering

van de economie en garanties voor agrarische hervorming. Met de vakbonden bereikte zij overeenstemming ten aanzien van de agrarische staatsondernemingen uit de sandinistische tijd die geprivatiseerd werden. Het resultaat was dat 30 procent van het land terugging naar de oorspronkelijke eigenaars; 21 procent naar officieren en soldaten van de contra's; 17 procent naar sandinistische ex-officieren en 32 procent naar de arbeiders op de staatsondernemingen.

Door de privatisering konden de boeren een aantal coöperatieve bedrijven beginnen. Zo namen zij het grootste slachthuis van het land over en zetten dit om in een coöperatie. Verder een koffieverwerkingsbedrijf. Een bestaande coöperatie werd omgezet in een multisectorale waarmee nieuwe terreinen - industrie, dienstverlening - bestreken werden.

De UNAG heeft steun verkregen van de Zweedse coöperatieve beweging, waarmee al in 1984 contact gelegd werd. In veel opzichten was de UNAG een voorbeeld voor heel Centraal Amerika. In 1991 werd een regionale boerenconferentie gehouden en een samenwerkingsorganisatie (ASOCODE) opgericht. Deze vertegenwoordigde 1.400.000 producenten. De ASOCODE werd gevolgd door andere Centraalamerikaanse instellingen van de boeren en een samenwerkingsverband met de vakbewegingen.

In 1963 waren er 387 coöperaties met in totaal 53.532 leden in geheel Centraal Amerika. In 1986 waren het er 7589 met 1.033.900 leden. Vooral in Nicaragua was de vooruitgang spectaculair: 43 coöperaties in 1963 en 3570 in 1986. De impuls kwam, evenals in Honduras en El Salvador, door de agrarische hervorming. 65 procent van de coöperaties is agrarisch alhoewel deze 65 procent slechts 26 procent van het totale aantal leden omvat.

In Nicaragua was 1.592.000 ha., goed voor 28 procent van de landbouwproduktie, betrokken bij de sandinistische landbouwpolitiek. In 1989 was hiervan 664.000 ha. in handen van de staat. Van de overige 928.000 ha. profiteerden 77.430 boeren die zich in coöperaties met een collectief karakter organiseerden. Deze profiteerden ook van credieten totdat de sandinisten in 1988 een andere politiek gingen voeren.

In Honduras begon de agrarische hervorming in 1962 en werd in het volgende decennium belangrijker. 383.850 ha. omvattende 14 procent van de landbouwproduktie werd herverdeeld, 29 procent kwam in handen van coöperaties. In El Salvador profiteerden 81.000 boerenfamilies van de verdeling van 282.235 ha. (19 procent van de grond). Ook zij vormden coöperaties. In Costa Rica en Guatemala is de beweging beperkter met respectievelijk 155 coöperaties met 48.200 leden op 6 procent van het land en 462 coöperaties met 50.000 leden.

Ondanks deze vooruitgang kwam er aan het eind van de tachtiger jaren een terugslag, naar decollectivisatie. In Nicaragua begon oppositie tegen de staatslandbouwbedrijven. Toen deze onder druk van de oppositie door de sandinisten in het laatste stadium van hun bewind herverdeeld werden, profiteerden vooral sandinistische officieren en ambtenaren hiervan. Van de kant van de boeren ontstond ook buiten Nicaragua een zekere druk naar grotere individualisering van de produktie, ook

binnen de coöperaties. Dit tot verontrusting van de boerenleiders. Men kan zich afvragen of de coöperatieve beweging niet in een nieuw stadium is gekomen na het bereiken van een aantal doelstellingen, te weten: de vraag naar land, de verdediging van het recht op het verworven land, de garantie dat het land in handen blijft van de zelfde sociale groep van kleine boeren ook wanneer deze uit de coöperaties treden. Andere vormen van samenwerking en coöperatie worden dan belangrijker. Het aantal coöperaties liep terug van 8.044 in 1989 naar 5.366 in 1992-3, voornamelijk ten gevolge van een teruggang van 45 procent van de agrarische produktiecoöperaties. Tegelijkertijd nam het aantal crediet- en dienstverlenende coöperaties toe.

Afrondend is te zeggen dat 12 procent van de boerenfamilies profiteerde van herverdeling van het land. Dit was op zich een basis voor de versterking van de boerenbeweging in economisch en organisatorisch opzicht. De boerenorganisaties worden nu door de regeringen als een representatieve kracht erkend, in de meeste landen is een dialoog ontstaan in de zin van de door de boeren voorgestane concertation. 21 procent van de boeren behoort tot coöperaties en de hele coöperatieve sector beslaat 30-35 procent van de produktie in de regio. Door de door hen opgerichte financiële instellingen hebben de boeren vooruitgang geboekt in hun streven om een eigen manier van bezitsvorming op te bouwen.

PROBLEMEN

De boerenbeweging wordt thans onder het neo-liberalisme echter met twee grote problemen geconfronteerd.

Het eerste is dat een lokale coöperatie op zich niet genoeg kracht heeft om zich te handhaven als zij geen steun krijgt op hoger niveau. Door de complexheid van de nationale en internationale verhoudingen, de open economie, de internationale concurrentie kan de coöperatie zich op de markt niet voldoende verdedigen tegen de manipulaties van de rijken en tegen machtige economische belangen. (In Europa lag dat anders toen daar de coöperatieve beweging begon.) De landbouwbank en andere overkoepelende instellingen van de boeren begonnen daarom direct op nationale schaal. Alleen zo is de druk van buiten af te weerstaan. Deze overkoepelende instellingen hoeven niet noodzakelijkerwijze te verschillen van een basisorganisatie. Het gaat er om of de boeren in staat zijn hun eigen lot in handen te hebben. Wat wel belangrijk is dat de rijke boeren meedoen met de overkoepelende structuren, want alleen zij kunnen de nodige investeringen helpen betalen. Of men moet al een sterk stuk organisatie achter zich hebben om een omvangrijker structuur op te bouwen. Eenheid onder de boeren blijft dus een vereiste evenals integratie van zowel de (economische) coöperaties als de (politieke) boerenbeweging.

Ondanks alle neoliberale retoriek over vermindering van de staatsmacht gaat - en dit is het tweede probleem - de internationale kapitaalstroom van leningen en hulpprogramma's nog steeds van regeringen naar regeringen of van internationale organisaties naar regeringen. De regeringen gebruiken deze geldstroom voor hun eigen doelstellingen, niet of in uiterst minieme mate voor de coöperaties. Slechts 2,6 procent van alle officiële buitenlandse hulp is gericht op de boerenorganisaties.

Zo is langzamerhand de kritiek van de boerenleiders op het neo-liberalisme versterkt, zelfs bij organisaties van grootgrondbezitters. In Nicaragua, waar na de liberalisatie het nationale produkt daalde in de periode 1991-1994, is deze kritiek het sterkst. De boerenleiders hopen ondanks hun kritiek de eigen logica van het neo-liberalisme te kunnen gebruiken voor het boerenproject. Aan de basis bestaat echter veel desillusie. Lage prijzen, vermindering van publieke diensten, credietbeperkingen, belastingverhogingen en het weer opleven van - nu economisch - geweld op het platteland heeft hun hoop op een betere toekomst de bodem ingeslagen. Voor honderdduizenden is het landprobleem overigens blijven bestaan. Er is een scheiding tussen leiding en basis ontstaan. Dit houdt direct verband met het feit dat er te weinig voortgang gemaakt is met de projecten van de boeren zelf omdat degenen die de ontwikkelingsgelden controleren geen geld voor de boerenprojecten beschikbaar stellen. Hetgeen in strijd is met de eigen logica van het neo-liberalisme.

Als conclusie het volgende. Op twee manieren is de neo-liberale politiek gunstig voor het boerenproject. 1) Het brengt de economische dynamiek terug en stimuleert economisch herstel. 2) Het schept ruimte voor de boerenorganisatie en dringt de staat terug in het streven staatsprojecten te bevoordelen ten koste van de boeren.

Het laatste heeft ook nadelen voor de boeren: minder publieke diensten bijvoorbeeld, speciaal op het platteland. De gedachte achter het boerenproject was dat de neo-liberale veranderingen gepaard zouden gaan met een heroriëntatie van de staatsfuncties waarbij de staat de positie van die groepen zou versterken die het het moeilijkst zouden hebben bij de veranderingen in de economische orde, dus marginalisering zou voorkomen. Dit is niet gebeurd. Internationale hulp en leningen gaan naar regeringen in plaats van naar de particuliere sector welke grotendeels uit kleine en middelgrote ondernemingen en bedrijven bestaat. De donorlanden oefenen hierin ook geen druk uit op de regeringen om de eigen logica van het neo-liberalisme te volgen. Als de desillusie die hiervan het gevolg is blijft doorgaan - en dat is niet onwaarschijnlijk in Nicaragua - kan dat de basis zijn voor boerenopstanden.

BRAZILIË: LANDLOZEN IN ACTIE

Rudolf de Jong

In 1994 had ik het voorrecht om een groep landlozen van de Movimento Sem Terra (SMT - Landlozenbeweging) te bezoeken in de zuidelijk staat Paraná, waar het in de winter behoorlijk kan vriezen. Landloos waren zij eigenlijk niet want ze hadden een stuk land bezet, reeds meer dan een jaar. Eerst hadden ze een gezamenlijk kamp, nu leefden zij in individuele en gezinsonderkomens. Deze waren van zwart landbouwplastic, takken, kleine boomstammen en planken in elkaar gezet. Water werd uit een watervalletje gehaald, electriciteit, gas of paden waren er uiteraard niet. Hier en daar wat kippen.

We bezochten een jong stel, hij 25, zij 20 en al vier jaar bij de beweging. De vloer was de wat aangestampte grond, het dak van planken en plastic, de muren van plastic. De huisraad was eveneens zelf gemaakt, een tafel en twee bankjes, planken op in de grond bevestigde stammetjes. Alleen voor de kookplaats hadden ze stenen. Enkele planken met daarop heel keurig wat borden en plastic bekertjes. Potten en pannen hingen even netjes aan een houten dwarsverbinding evenals een hamer en wat ander gereedschap. Het geheel was in tweeën verdeeld, woon- en slaapruimte. Aan de 'muur' enkele Maria-prentjes, een affiche van de beweging met het portret van de priester die de landlozen steunde en hielp, en een van een vrouwenorganisatie met de eis voor gelijke betaling van mannen en vrouwen. In de stad, waar zij met andere landbezetters heen gingen, verdienden zij enkele dollars voor een dag hard werken.
De SMT voert de directe actie, maar geen wilde directe actie. Men bezet grond dat een grootgrondbezitter opeist maar dat hij zelf waarschijnlijk gewoon ingepikt heeft. Zijn rechten zijn ieder geval heel dubieus. Er volgen juridische procedures, soms worden de landlozen met geweld verjaagd, soms winnen zij.

In *Graswurzelrevolution für eine gewaltfreie, herrschaftslose gesellschaft*, nr. 210 Sommer 1996, stond een bericht over de landlozen dat wij hieronder overnemen. De vertaling is van Bas Moreel.

Op 10 april kwamen duizenden aanhangers van de Braziliaanse Movimento Sem Terra aan in de hoofdsteden van de 18 federale staten die te zamen Brazilië vormen. Ze waren vertrokken uit verzamelpunten die gemiddeld 100 kilometer van die hoofdsteden verwijderd lagen en hadden de afstand te voet afgelegd. In de staat Rio Grande do Sul duurde de tocht naar Porto Alegre een week. Naar Sao Paolo waren ze vertrokken uit de steden Campinas en Sorocaba. In Sao Paolo, dat tevens federale hoofdstad is, bezetten ze het kantoor van het nationaal instituut voor landhervorming INCRA. In de staat Minas Gerais bracht de politie op 18 kilometer van de hoofdstad Bela Horizonte wegversperringen aan. Demonstranten die hakken, schoppen, sikkels of andere werktuigen bij zich hadden, werden niet doorgelaten. Bij schermutselingen die uitbraken, werden 4 demonstranten gewond en 15 gearresteerd. De overigen konden hun tocht voortzetten en werden door burge-

meester Patrus Ananias, lid van de Braziliaanse Partij van de Arbeid (PT), met open armen ontvangen.
In 1996 is de MST al bij 32 landbezettingen betrokken geweest en zij wil daarmee doorgaan. "Het is de enige taal die ze verstaan", zegt hoofdbestuurslid Gilmar Mauro. De regering heeft beloofd dat eind 1996 60.000 gezinnen een stuk land zullen hebben gekregen. Daarvoor is één miljoen hectare nodig, maar tot nu toe lopen onteigeningsprocedures voor niet meer dan tweehonderdvijftig duizend hectare.
Volgens een korte tijd geleden gehouden opinieonderzoek staat 56 procent van de bevolking achter de eisen van de MST. Het hoofdbestuur eist een gesprek met president Cardoso. De acties van de MST laten hem niet onberoerd, maar tegen de internationale pers zei hij: "Brazilië heeft een in hoofdzaak stedelijke bevolking. Meer dan 75 procent woont in steden. Dit zijn gewoon plaatselijke problemen".
19 deelnemers aan een MST-demonstratie werden gedood en 35 gewond toen het in Eldorado de Carajas, op 650 kilometer van de hoofdstad Belem van de staat Para, tot botsingen met de militaire politie kwam. 1500 demonstranten versperden de autoweg die de voornaamste verbinding tussen het zuiden van de staat en de hoofdstad vormt. De politie gebruikte traangas en schoot later met scherp, volgens haar als antwoord op schoten uit de menigte. Bij de politie viel geen enkele gewonde, hetgeen haar lezing van het gebeurde twijfelachtig maakt. De doden en gewonden werden naar een ziekenhuis in de stad Curianopolis, op 700 kilometer van Belem, gebracht. Niemand werd tot de doden toegelaten.

BOLIVIA: HET TONEELGEZELSCHAP NUEVOS HORIZONTES

Ariane Gransac

"We zullen nooit weten wat ons zo onrustig maakte in Tupiza: waren het de contrasten in het landschap, de kleuren en lijnen van de bergen en de vallei, de gesteenten en de vegetatie die door die vormen zichtbaar werden - of was het een latent gevoel van broederschap dat in ons wakker werd of de nabije menselijke pijn die tot ons doordrong bij het zien van het schrijnende leed en de strijd van de mijnwerkers en landarbeiders om ons heen? Of bracht de ruimte, de tijd of iets van het volk in ons ons ertoe in dat gedenkwaardige 1946 in het verre Tupiza het Conjunto Teatral Nuevos Horizontes (Toneelgezelschap Nuevos Horizontes) op te richten?" (Liber Forti)

In het culturele leven van Bolivia is het Conjunto Nuevos Horizontes nog steeds een begrip, zowel om wat het deed als om de uitstraling van dit ongeëvenaarde experiment. Het was ook het laatste bolwerk van de libertairen na de vernietiging van de libertaire organisaties en heel wat libertairen hebben er hun bijdrage aan geleverd.
De eerste kern van Nuevos Horizontes

bestond uit José María Cortés, José García Murillo, Iván Barrientos, Alipio Medinaceli, Godofredo en Adalberto Barrientos en Liber Forti. Als oprichtingsdatum koos de groep 1 mei 1946; zij begon haar activiteiten in drukkerij 'Renacimiento' (Wedergeboorte), eigendom van de vader van Liber Forti.
Horacio Forti was een Argentijnse libertair van Italiaanse afkomst die zich in Tupiza had gevestigd en daar een drukkerij annex boekhandel was begonnen. De zelfbestuursideeën van Nuevos Horizontes stonden hem wel aan en hij zorgde dat de groep eigenaar werd van de drukkerij, de boekwinkel en van het pand waarin deze gevestigd waren.
De mijnbouwonderneming Bernal Hermanos had in die tijd in Tupiza een radiostation, Radio Chorolque CP58 en Nuevos Horizontes ging daarvoor in 1946 programma's verzorgen, bestaande uit hoorspelen, liederenfestivals enz. Deze activiteiten trokken andere jongeren aan waardoor het mogelijk werd toneeluitvoeringen te gaan verzorgen. Met de opbrengsten daarvan werden schoenen en leermiddelen gekocht voor arme schoolkinderen in Tupiza en omgeving. *"We hadden niet de pretentie daarmee het armoedeprobleem van die kinderen op te lossen, maar maakten zo de maatschappij wel op die schrijnende problemen opmerkzaam".*

Alle activiteiten van Nuevos Horizontes, ook die welke niet met toneel te maken hadden, waren er op gericht overal waar de groep kwam banden van solidariteit en broederschap te doen ontstaan. Dit maakte de groep in talrijke Latijnsamerikaanse landen tot een begrip, zowel in libertaire kringen als in de wereld van het onafhankelijke toneel.

De leden van de groep gingen er van het begin af aan vanuit dat ze een eigen economische basis nodig hadden om te kunnen functioneren en om onafhankelijk toneel van gewenste kwaliteit te kunnen bieden.
De drukkerij leverde niet genoeg op, maar vrienden leenden geld voor de aankoop van extra machines, terwijl de eerste tien jaar broers van Liber en een aantal andere oprichters geld stuurden van wat zij elders, zelfs in het buitenland (Argentinië en Venezuela) verdienden. Ook veel vrienden van oprichters hielpen. Zo konden de schulden worden betaald en kon een foto-atelier worden ingericht.

De groep was veelvuldig en op allerlei manieren actief in het openbare leven: toneelvoorstellingen, populaire muziekuitvoeringen, uitgave van bulletins en brochures, lezingen, discussies, foto- en schilderijententoonstellingen enz.
Al heel in het begin kreeg Nuevos Horizontes bezoek van een coryfee van het Nationale Theater, Don Wenceslao Monroy, vergezeld van Maco Ibarguen, de schepper van het populaire toneelpersonage Siscucho Mamami.
De groeiende bekendheid van de sfeer en de artistieke bevlogenheid die de groep kenmerkten, maakte Tupiza steeds mee tot reisdoel van schilders, musici, tekenaars, dichters, mimespelers, schrijvers en universiteitsdocenten die aan de groep medewerking verleenden. Onder hen de ook in het buitenland bekende graveur Pedro Molina, de schilders Fernande Capriles en Antonio Toro, de Argentijnse gitaarspeler en componist Arsenio Aguirre met het muziekensemble '31 Octobre', de Duitse schrijver Agustin Souchy, de filosofieprofessor Feliz Peyrallo Carvajal en

de Argentijnse wiskundige Abelardo Tejo.
Behalve in Tupiza trad de groep ook op in de nabijgelegen mijnbouwgebieden Quechisla, Quiaca, Yacuiba en in mijnbouwgebieden in het Noorden, alsook in Oruro, Tarija, Yacuiba, Chuquicamata en andere steden. Zij voerde onder andere toneelstukken op van Maurice Rostand, Alejandro Casona, Marcel Pagnol en Thorton Wilder.

Met haar toneelstukken en andere activiteiten probeerde de groep steeds het maatschappelijk leven, met name in Tupiza, te stimuleren. Als er discussies liepen of er iets moest gebeuren, was de groep erbij. Zo hielp zij bij de oprichting van een monument voor de Moeder en bij het vinden van materialen voor de straatverlichting en van leermiddelen voor de scholen.
Op landelijk niveau werkten zij mee in het tot de vakvereniging Central Obrero Boliviano (COB) behorende Sindicato de los Trabajadores de los Artes dat naast toneelspelers ook musici, zangers, schilders, tekenaars en anderen in zich verenigde. Leden van Nuevos Horizontes hielpen aangesloten vakbonden onder andere bij het uitbrengen van hun publikaties.

Met gebruikmaking van haar eigen drukkerij trad de groep ook als uitgeverij op, meestal van brochures op literair en sociaal gebied (onder andere een verkorte uitgave van Peter Kropotkins *Wederzijdse hulp*) in oplagen van 3000 tot 4000 exemplaren. In 1956 begon zij met de uitgave van een toneeltijdschrift *Teatro* en een maandelijks verschijnend 'Boletin Informativo' in oplagen van respectievelijk 5000 en 3-4000 exemplaren per nummer. Het tijdschrift beleefde 13 nummers met in ieder nummer een toneelstuk, het bulletin 50.
In 1961 begonnen de leden van Nuevos Horizontes uit Tupiza weg te trekken (wat zij noemden 'de grote uittocht') om zich elders bij andere groepen aan te sluiten. Zo was een aantal betrokken bij de oprichting van Coratel (een coöperatie die radio- en televisieprogramma's verzorgde), aanvankelijk in Cochabamba, later in La Paz. Naast radio- en televisieprogramma's ging deze coöperatie na enige tijd, samen met andere groepen, ook toneelvoorstellingen verzorgen.
Doordat enkele ex-leden van Nuevos Horizontes gingen meedoen met de groep om Che Guevara, viel de coöperatie na enige tijd uiteen.
Anderzijds werd een van de oprichters van Nuevos Horizontes, Liber Forti, tot cultureel adviseur van de mijnwerkersfederatie benoemd, waardoor andere leden van de groep weer de gelegenheid kregen cultureel werk binnen vakbonden en voor radiostations van de mijnen te gaan doen.
Steeds terugkerende politieke repressie dwingt leden van Nuevos Horizontes die in vakbonden werkzaam zijn er allengs toe Bolivia te verlaten, om dan hun activiteiten voort te zetten in met name Argentinië, Paraguay en Peru.
In 1966 lijkt zich een wedergeboorte van Nuevos Horizontes aan te kondigen. Samen met enkele leden van de oude garde zoeken jonge sympathisanten naar mogelijkheden om weer een tijdschrift te beginnen en een herdenking van de vijftigste verjaardag van Nuevos Horizontes te organiseren.
Uit de as beginnen weer vonken op te springen. Wie weet, straks vlamt Nuevos Horizontes weer op.
(Vertaling: Bas Moreel)

URUGUAY: DE COMUNIDAD DEL SUR

Rudolf de Jong

De Comunidad del Sur, 'gemeenschap van het zuiden', een anarchistische leefkolonie en produktieve associatie in Uruguay, heeft het nu, ondanks vervolging en ballingschap, tientallen jaren uitgehouden. Van de leden, thans een stuk of zestig, zijn er evenwel slechts een paar van het eerste uur af lid geweest van de Comunidad. Tot deze weinigen behoort wel Ruben Prieto, die in veel opzichten de ziel en de drijvende kracht van de kolonie is. Een verschijnsel dat men vaak, zo niet altijd ziet bij dergelijke pogingen. Het is echter niet zo dat zijn woord wet is en hij de enige is die met nieuwe ideeën komt aanzetten; Ruben is geen drammer, meer de altijd enthousiaste idealist. Besluitvorming gaat via de vergadering van de leden, maar er is nogal wat informeel overleg.*

De Comunidad heeft altijd twee poten gehad. Een drukkerij in de stad en een agrarisch bedrijf buiten het bebouwde stadsgedeelte. Hier woonde men ook en er werden kleine voorwerpen gemaakt, voornamelijk als handwerk, leren portemonnaies e.d. Deze opzet had meerdere voordelen. Iedereen kon altijd wel op de een of andere manier meehelpen. De, behoorlijk grote, drukkerij was van belang voor de hele beweging en er was een uitgeverij voor libertaire lectuur aan verbonden. Van veel belang was dat de Comunidad niet geïsoleerd was, maar een integraal deel vormde van de beweging.

Ik bezocht de Comunidad tweemaal. De eerste keer in 1975. Het was de tijd van de militaire dictatuur. Repressie was het antwoord geweest op de guerrillabeweging van de Tupamaros en de repressie richtte zich tegen alles wat zich bewoog in linkse richting. Montevideo was bijna een dode stad. Een groot deel van de bevolking, vooral de jongeren, had het land verlaten en leefde in ballingschap. De Comunidad bestond echter nog. Er heerste op dat moment zelfs een vrij opgewekte sfeer, voor het eerst sedert het begin van de dictatuur zat er niemand van de leden meer vast op politiebureaus of in gevangenissen. Een aantal van de jonge mannen onder de leden had overigens om veiligheidsredenen het land verlaten. Er waren ongeveer 20 mensen, waaronder dus relatief veel vrouwen en ouderen, waarvan althans één die in Spanje tijdens de burgeroorlog gevochten had. Spaanse anarchistische liederen werden vrolijk gezongen.
Desondanks, de commune was er slecht aan toe. Op de drukkerij konden alleen wat reclamedrukwerk en enkele kinderboekjes geproduceerd worden. De druk van de autoriteiten was constant voelbaar, invallen van de politie vonden regelmatig plaats. Men dacht er over om met de hele kolonie naar Peru te gaan, waar toen weliswaar ook een militair aan de macht was, maar die had een beetje de naam niet geheel onwelwillend tegenover dit soort projecten te staan. Een illusie zoals spoedig bleek.

Vrij kort na mijn bezoek moest de commune inderdaad verlaten worden. Peru, waar enkele leden waren wezen

kijken, bleek niets te zijn. Een aantal leden is daarop in ballingschap naar Zweden gegaan, waar men gezamenlijk bleef wonen en probeerde zo veel mogelijk als commune bijeen te blijven. Men begon in Zweden een tijdschrift *Comunidad*, een van de beste libertaire bladen in de Spaanssprekende wereld met aandacht voor de werkelijke problemen van de wereld en wat minder voor de traditionele anarchistische ideeen. Ecologie bijvoorbeeld kreeg ruime aandacht evenals onderwijs.

Na het einde van de dictatuur keerden de leden terug naar Montevideo en met anderen werd een nieuw begin gemaakt. Ik bezocht de Comunidad in 1994 voor de tweede keer. Inderdaad onder vrolijker omstandigheden. Er waren nu zo'n 35 leden schat ik. De drukkerij - een andere, met moderne technische middelen - was in vol bedrijf. Allerlei tijdschriften, onder andere van de ecologische beweging, werden er gedrukt en men had weer een eigen uitgeverij met binderij enz. De leefkolonie was opnieuw op het agrarisch bedrijf gevestigd. Ook deze lag op een andere plaats en was veel uitgestrekter. Men had een oude boerderij betrokken, die aan alle kanten verbouwd was en waarin een grote collectieve ruimte was gemaakt, waar men at en vergaderde. Daarnaast werden er kleinere gezinseenheden gebouwd, want men volgde wel de opvatting van 'elk wat wils' wat de manier van leven en wonen betrof. Er waren nu veel jongeren en kinderen. De laatsten leefden, dacht ik, tegelijkertijd in gezinsverband met hun ouders en als in een soort grootfamilie in de gemeenschappelijke leefruimtes. Naast de algemene vergadering waren er ook bijeenkomsten van groepen binnen de commune zoals jongeren en ouders met kinderen.

De Comunidad is milieubewust en het agrarisch bedrijf - dat erg veelzijdig is met allerlei produkten en ook kleinvee, varkens en paarden - wordt op ecologische wijze gevoerd. Men was er met allerlei experimenten bezig. Het is Comunidad er veel aan gelegen zich niet te isoleren. Zo heeft men contact met de boeren in de omtrek, waarmee men gezamenlijk actie voert voor concrete verbeteringen. De Comunidad is bezig, althans bezig geweest, met veel verdergaande pogingen de boeren te interesseren. Via onderwijsprojecten ten behoeve van boerenkinderen, ook in plaatsen die op grote afstand liggen van de kolonie zelf.

Comunidad del Sur plaatst zich niet buiten de werkelijkheid van de bestaande maatschappij en geaccepteerd worden door de omgeving en door gewone mensen is een belangrijke doelstelling. Bij communepogingen uit een grijs socialistisch en anarchistisch verleden lag dat wel eens anders. Toen wilde men zich graag los maken van de boze kapitalistische buitenwereld en een soort van ideale samenleving op microniveau tot stand brengen. Door de voorbeeldfunctie van de idealisten zou de mensheid volgen. Helaas voor de idealisten eindigde het er mee dat hun projecten eerder tot vermaak strekten van dan tot lering aan de omstanders. De Comunidad del Sur is nuchterder, ook over de eigen betekenis en invloed. Zij heeft het wel langer uitgehouden.

* In zijn *Leben ohne Chef und Staat*; Eichborn Verlag, Frankfurt a/M 1986, besteedt Horst Stowasser uitgebreid aandacht aan de Comunidad del Sur (pp. 83-93).

PAULO FREIRE 75 JAAR

Jur Schuurman

Wie naar de binnenlanden van Brazilië gaat om de plaatselijke bevolking te alfabetiseren, moet niet aankomen met de Portugese variant van Aap-Noot-Mies. Als je al aan alfabetisatie wilt werken, dan kan je beter uitgaan van de ter plekke levende behoeften en belangen, anders is het water naar de zee dragen. Dus geen Aap-Noot-Mies maar (bijvoorbeeld) Maïs-Landhervorming-Regen.

Dat is in een notedop Paulo Freire's leer van het ervarend leren: onderwijs dat pas zin heeft als het uitgaat van het concrete bestaan van de doelgroep. Met zogenaamde *palavras geradores* of 'sleutelwoorden' worden weer andere woorden gegenereerd - woorden waarmee een niet louter taalkundige maar ook politieke lezing van de werkelijkheid mogelijk wordt. De Braziliaanse onderwijsdeskundige is met name beroemd geworden door zijn uiteenzetting van deze en verwante ideeën in de klassieker *Pedagogiek van de Onderdrukten* (1974). En niet alleen beroemd: hij heeft er blijvende invloed mee gehad. Vandaag de dag durft bijna niemand meer aan te komen met een verdediging van het traditionele eenrichtingsverkeermodel in het onderwijs.

In 1964 (het jaar dat er een militaire dictatuur begon in Brazilië) ging Freire in ballingschap vanwege zijn 'subversieve ideeën': in het Brazilië van die tijd moest het wel heel gek lopen wilde je *niet* als subversief beschouwd worden door de militaire regering en als je voorstellen deed voor onderwijs vanuit de behoeften van de doelgroep, ja, dan was je *natuurlijk* helemaal staatsgevaarlijk. Van veel kanten kwam echter al snel erkenning voor zijn innovatieve ideeën. Zo kon hij zijn ideeën uitdragen in Portugeessprekende Afrikaanse landen als Guinee-Bissau en São Tomé e Principe waar hij, in samenwerking met de lokale onderwijsautoriteiten, alfabetisatieprogramma's ontwikkelde.

De AS treft het met zijn nummer over Latijns Amerika, want Freire wordt dit jaar - op 19 september - 75 jaar. In 1921 werd hij geboren in Recife, in het Noordoosten van Brazilië.

Zijn respectabele leeftijd weerhoudt hem er overigens niet van om actief te blijven. Dat gebeurt vooral in de vorm van een terugkeer naar de schrijftafel; in 1992 verscheen *Pedagogia da Esperança* oftewel Pedagogie van de Hoop. Een representatief citaat: "Zoals het verkeerd is om op het lokale niveau te blijven steken, waardoor men het zicht op het geheel verliest, zo is het ook verkeerd om alleen oog te hebben voor het grote verband zonder te denken aan dat lokale niveau waar onze oorsprong ligt."

In het Portugees klinkt het natuurlijk allemaal veel mooier, maar niettemin heeft de Paulo Freire Stichting (PFS)*

---

* Paulo Freire Stichting, Willemsplein 44-III, 6811 KD Arnhem, tel. 026-4455445, fax 026-4455978, E-mail pfs@antenna.nl. Voor een overzicht van de ideeën van Freire zie ook: Hans Achterhuis, *Filosofen van de Derde Wereld*; Baarn 1975; pp. 63-82 (red.).

bovenstaande uitspraak vertaald en als lijfspreuk gehanteerd voor een brochure die zij in 1993 publiceerde. Want de relatie tussen het mondiale en het lokale is wezenlijk voor de PFS. In 1983 opgericht, streeft deze organisatie voor agrarische ontwikkelingssamenwerking ernaar om boeren en boerinnen in de Derde Wereld en hun organisaties een volwaardige plek te geven in het ontwikkelingsproces: net zo goed in de eigen regio als op (inter-) nationaal niveau. Daartoe ontwikkelt de PFS methoden die mede ontleend zijn aan de ideeën van Paulo Freire, en waarmee een boerenorganisatie de formulering van haar beleidsprioriteiten een meer participatief karakter kan geven. Dat gebeurt dan door de leden van die organisatie systematisch te raadplegen en op zo'n manier dat ze volop de ruimte krijgen om hun mening te uiten vanuit hun eigen situatie en belangen.

In het werk van de Stichting lag de nadruk overigens niet altijd op de samenwerking met agrarische organisaties. In de eerste jaren van haar bestaan was de PFS vooral actief op middelbare agrarische scholen in Nederland waar projecten voor participatief onderwijs werden opgezet. In deze variant op het ervarend leren van Paulo Freire werd uitgegaan van de belevingswereld van de leerlingen: meest boerenzonen en -dochters. Op basis van een achtergrond - die van het ouderlijk boerenbedrijf - die ze deelden met jongeren in andere landen kregen ze meer inzicht in de problemen van de landbouw in de Derde Wereld dan door tien boeken te lezen.

Hoewel de landbouw niet het eerste referentiekader van Paulo Freire was, is zijn gedachtengoed van onschatbare waarde gebleken voor het werk van PFS. Het was dan ook niet meer dan vanzelfsprekend dat de Stichting zich in 1993 van harte aansloot bij een internationale actie om Freire te nomineren voor de Nobelprijs voor de vrede. Een fragment uit de voordracht: "Als de gemarginaliseerden afhankelijk blijven van de willekeur en de vrijblijvendheid van de machtigen en de rijken, zal het menswaardig bestaan een utopie blijven. Paulo Freire is één van de mensen die anderen inspireert om dit mechanisme van afhankelijkheid te doorbreken."

Freire zelf geeft het zeker niet op. In *Pedagogia da Esperança* laat hij de stille en moedige inspanning zien van velen, in de hele wereld, die niet toestaan dat de hoop verdwijnt. De PFS wil graag één van die velen zijn.

LIBERTAIR RADIOPROGRAMMA OVER LATIJNS AMERIKA

Tribuna Latinoamericana

Tribuna Latinoamericana dankt haar bestaan aan de uitnodiging mee te doen met hun programma op Radio Libertaire in Parijs, die kameraden van de Spaanse CNT in ballingschap in 1982 deden aan Chileense ballingen, actief in de groep 'Pedro Nolasco Arratia'. In het kader van het programma van de CNT in ballingschap verzorgden dezen daarop gedurende een jaar een informatie- en contra-informatieprogramma over Latijns Amerika in het Spaans.*

In 1983 stelde Radio Libertaire zelf de Chilenen voor een eigen wekelijks programma te gaan verzorgen. Dit werd *Infos et contre-infos d'Amérique latine* dat twee jaar lang, van 1984 tot 1986, iedere zaterdagmiddag tussen 14 en 16 uur werd uitgezonden, aanvankelijk in het Spaans maar gaandeweg meer en meer in het Frans. De groep van negen medewerkers bestond ook niet meer uitsluitend uit Chilenen: er waren ook kameraden bijgekomen uit Argentinië, Uruguay en Frankrijk.

Toen in 1987 een aantal kameraden naar zijn geboorteland terugkeerde, kwam het programma even in gevaar, maar er ontstond een nieuwe groep met kameraden uit Frankrijk, Spanje en enkele Latijnsamerikaanse landen. Zij gingen een tweewekelijks programma verzorgen onder de huidige naam *Tribuna Latinoamericana*, dat om de andere zondagavond tussen 18 en 20 uur werd uitgezonden. Het bestond uit 30 minuten nieuws uit Latijns Amerika, gelardeerd met commentaar onder de titel *Latinorama* ('Dossier'), 45 minuten gewijd aan een speciaal thema met medewerking van specialisten van buiten of personen die bij het onderwerp betrokken waren en tenslotte 15 minuten cultureel overzicht met informatie over evenementen in Parijs en omgeving die betrekking hadden op Latijns Amerika (lezingen, films, concerten, tentoonstellingen enz.) en een overzicht van binnengekomen tijdschriften. Gasten in het 'Dossier' konden zijn leden van solidariteitscomité's, kameraden die in ballingschap in Frankrijk woonden, vertegenwoordigers van syndicalistische of indianenorganisaties enz. Zo spraken in het programma vertegenwoordigers van de MST, de organisatie van Braziliaanse landloze boeren, van de moeders van de Plaza de Mayo in Argentinië, van de Boliviaanse syndicalistische Central Obrera Boliviana (COB), van de Colombiaanse Consejo regional indiano del Cauca (CRIC), van de eveneens Colombiaanse beweging voor zelfverdediging van de indianen 'Quintin Lamé', van de Chileense Mapuche indianen, van NGO's; verder Latijns Amerikaspecialisten, schrijvers, journalisten enz. Bij belangrijke gelegenheden, bijvoorbeeld verkiezingen in Chili, discussieerden vertegenwoordigers van linkse politieke partijen in Chili in een uit de studio van Radio Libertaire rechtstreeks uitgezonden programma.

Sedert 1990 publiceren wij naast ons radioprogramma ook een gedrukt bulletin onder dezelfde naam. Onderwerpen daarin waren onder andere verzet van de autochtone bevolkingen van Latijns Amerika tegen 'hun' staten, de Golfoorlog en Latijns Amerika, de libertaire beweging in Chili, de affaire Ochoa op Cuba.
Sinds 1995 wordt ons programma om de andere zaterdagavond uitgezonden tussen half acht en negen uur. Ons contactadres: Tribuna Latinoamericana, Radio Libertaire, 145 rue Amelot, 75011 Parijs.

(*Vertaling: Bas Moreel*)

* Pedro Nolasco Arratia was een Chileense anarcho-syndicalist, actief in de Chileense syndicalistische beweging in de jaren 1924-1962.

OVER DE GESCHIEDENIS VAN HET ANARCHISME IN ARGENTINIË

Rudolf de Jong

In algemene overzichten van de geschiedenis van het anarchisme komt Latijns Amerika er altijd bekaaid af. Als er al over geschreven wordt, dan zijn het enkele bladzijden, en die staan vaak nog vol onjuistheden ook. Peter Marshall's dikke pil Demanding the impossible *is er het recentste voorbeeld van. En in de anarchistische beweging in Europa is de kennis omtrent de zusterbewegingen zeer gering geweest.*
Het anarchisme heeft zich in veel landen van Latijns Amerika gemanifesteerd, maar steeds op een eigen wijze en met een eigen ontwikkelingsgeschiedenis. Invloed van het ene land op het andere was er wel, maar zeker niet meer dan tussen de Europese landen. Van groter belang was de invloed van de idee, zoals die in boeken en brochures verspreid werd. De geschriften van Proudhon, van Kropotkin, van Malatesta, van Elysée Reclus en van zoveel andere libertaire auteurs, ze zijn op grote schaal in Latijns Amerika vertaald, gedrukt en verspreid. Voor wat er elders in de anarchistische wereld gebeurde hadden de Latijnsamerikanen meer aandacht en solidariteit dan omgekeerd. De 'martelaren van Chicago' (onschuldig veroordeelde en gehangen anarchisten in 1887), Francisco Ferrer (terechtgesteld in 1909) Sacco en Vanzetti (in 1927 op de elektrische stoel gebracht), de Spaanse burgeroorlog: al deze gebeurtenissen hebben tot grote solidariteitsuitingen in Latijns Amerika geleid.

Evenals elders in de wereld ontstonden de anarchistische arbeidersbewegingen in Latijns Amerika aan het einde van de vorige eeuw. Het anarchisme was nauw verbonden met de eerste revolutionaire arbeidersbewegingen, dikwijls in de vorm van vakorganisaties.

Zoals in het inleidende artikel al vermeld werd, heeft de beweging in Argentinië grote betekenis gehad en naar dit land zal de aandacht in dit artikel uitgaan. Wel noem ik ook Uruguay, Chili, Brazilië, Peru, Cuba en Mexico als landen waar het anarchisme een rol van betekenis heeft gespeeld.*
In Uruguay was de beweging nauw verbonden met de Argentijnse. In de overige landen van Latijns Amerika komt men evenzo anarchisme of anarchisten tegen.

Argentinië was het meest 'kapitalistische' land van Latijns Amerika, dat wil zeggen dat op moderne kapitalistische wijze, door grote ondernemingen, met veelal buitenlands kapitaal geproduceerd werd voor de wereldmarkt. Twee exportprodukten stonden centraal, graan en vlees. Dit bracht transport - Argentinië had al spoedig een uitgebreid spoorwegnet - en havens met zich mee en een vleesverwerkende industrie. Rosario, de tweede stad van het land en het centrum van deze industrie, kan wedijveren met Barcelona als het gaat om de vraag welke grote industriestad het grootste anarchistische bolwerk was. En ook Buenos Aires kan meedoen in deze competitie. Op het platteland werd het slachtvee gefokt op grootgrondbezit (tot over een miljoen ha.!) onder eveneens kapitalistische ver-

houdingen. Veel kapitaal was afkomstig uit Engeland. Tot aan de Tweede Wereldoorlog werd Argentinië wel het zesde dominion van Engeland genoemd.
Het anarchisme was dus sterk - en dat geldt in belangrijke mate voor het hele anarchisme in Latijns Amerika - in de kapitalistisch meest ontwikkelde economische sectoren. De economische groei ging gepaard met een grote immigratie, 3.3 miljoen tussen 1857 en 1914. De totale bevolking in 1914 bedroeg acht miljoen. In hetzelfde jaar bestond 49 procent van de bevolking van Buenos Aires uit buitenlanders. Het waren in de eerste plaats Italianen, daarna kwamen de Spanjaarden. Als buitenlanders waren zij vrijwel rechteloos en vanaf het moment dat er een sociale beweging ontstond met stakingen werden wetten aangenomen die hen bijna zonder meer uit het land konden zetten, hetgeen dan ook op grote schaal gebeurd is. Het maakt de strijd van de anarchistische arbeidersbeweging des te heroïscher. Deze beweging was voornamelijk stedelijk en vrijwel tweetalig, Italiaans en Spaans, tot in de affiches toe.

Enkele vooraanstaande internationale anarchisten stonden aan de wieg van de anarchistische beweging. De bekende Italiaanse anarchist Errico Malatesta, die van 1885 tot 1889 in Argentinië verbleef, hielp een vakbond van bakkers oprichten evenals anarchistische bladen. Belangrijker nog was de rol van zijn landgenoot Pietro Gori, die internationaal minder bekend is. Hij was niet alleen een groot spreker, schrijver en propagandist maar ook voordrachtskunstenaar, dichter en dramaturg. Voorts wordt hij wel genoemd als de grondlegger van de sociologie en van de criminologie in Argentinië. Verder is de Engelsman Creaghe te noemen. Uiteraard zijn het vooral de arbeiders zelf geweest die de beweging hebben gemaakt en de strijd hebben gevoerd. *La Protesta Humana*, opgericht in 1897 en in 1903 omgedoopt in *La Protesta*, werd het belangrijkste libertaire periodiek en orgaan van de anarcho-syndicalistische organisatie, de FORA (Federación Obrera de Region Argentina).
De FORA was in 1901 begonnen als Federación Obrera Argentina, een samengaan van anarchistische en socialistische vakbonden op nationaal niveau. Spoedig gingen zij weer uit elkaar. Vooral door een geweldige algemene werkstaking in 1902. In één opzicht lijkt deze staking op de beroemde algemene werkstakingen van 1903 in Nederland. De sociaal-democraten deden mee, maar niet van ganser harte en remden uiteindelijk de strijd. De Argentijnse staking was overigens wel even anders dan de Nederlandse. Zij hield het veel langer uit ondanks veel meer geweld en terreur en uitwijzingen van de regering. Het gevolg van de staking was dat de FOA werd omgezet in de FORA, een zuiver anarchistische vakorganisatie die de algemene werkstaking bleef propageren en de socialisten hun eigen vakverbond, de UGT oprichtten. De FORA bleef decennia lang de sterkste van de twee, ondanks het feit dat zij veel meer dan de UGT onder vervolgingen te lijden had.
De eerlijkheid gebied overigens te vermelden dat de sociaal-democratie, vooral de partij, niet zonder betekenis is geweest in het land, enkele bijzondere figuren heeft voortgebracht en veel heeft gedaan om het internationale sociaal-democratische gedachtengoed te verspreiden.

De terreur van de regeringen van Argentinië leidde tot contrageweld. Zo in 1909 na een bewuste provocatie van de politie die op een 1 mei demonstratie schoot en insloeg met sabels, de lokalen van de FORA werden overvallen. Er vielen een vijftal doden, tientallen zwaar- en honderden lichtgewonden en er volgde een algemene werkstaking. De begrafenis van de vermoorde arbeiders bracht 60.000 mensen op de been. De verantwoordelijke politiechef, Falcon, werd doodgeschoten door een jonge anarchist Simon Radowitsky, afkomstig uit de Oekraine. Deze individuele daad werd door nieuwe aanvallen op de gehele beweging beantwoord. Radowitsky was nog minderjarig. Hij verbleef 21 jaar in Ushuaia op Vuurland waar hij systematisch mishandeld werd. Radowitsky bleef ongebroken, ontwikkelde zich zelfs tot een soort van anarchistische heilige voor zijn medegevangenen voor wie hij het steeds opnam. Tenslotte wist hij te ontkomen, vocht mee in de Spaanse burgeroorlog en stierf in Mexico.

1909 was echter slechts één jaar in een reeks van jaren waarin het tot stakingen, neerschieten van arbeiders en vervolgingen kwam. En tot successen, ook op het gebied van de sociale wetgeving. Zo werd in 1905 na harde strijd van de anarchisten de Zondagsarbeid verboden.

Tegelijkertijd was het anarchisme een culturele beweging met arbeidersbibliotheken - ook op het platteland - theatergroepen, volkszangers met protestliederen enz. Er verschenen een zestig periodieken; *La Protesta Humana* werd tussen 1897 en 1901 al in bijna 150 plaatsen gelezen. Verschillende vooraanstaande schrijvers en dichters steunden de beweging en schreven in de organen. Terwijl de officiële cultuur geheel op Europa, vooral op Parijs, was gericht, schiep het anarchisme volkscultuur en hielp die in stand te houden.

In de Eerste Wereldoorlog en vooral in de jaren na de Russische revolutie van 1917 nam de klassenstrijd zelfs voor Argentinië ongekende vormen aan. De regering was overigens in handen van de radicalen die politiek gezien links stonden van vroegere regimes. Het heeft de sociale strijd niet gematigd. In 1916 werd een wet op de acht-urendag van kracht en een wet op het minimumloon. Dat jaar waren er 300 stakingen geweest met 300.000 stakers.

In januari 1919 kwam het tijdens een algemene werkstaking tot een regelrechte gewapende strijd die dagen duurde, waarbij honderden doden, er zijn cijfers van 1100, vielen en rechtse nationalistisch-fascistische groepen de gewapende macht te hulp kwamen en zich aan pogroms schuldig maakten.

Twee jaar later kwamen de landarbeiders op de grootgrondbezittingen in Patagonië in beweging en organiseerden op perfecte wijze een staking die zich uitstrekte over een gebied zo groot als Duitsland voor de hereniging. Hun strijd eindigde met een slachtpartij. 1800 arbeiders werden door het leger doodgeschoten. In het noorden van het land vielen honderden doden op een Engelse onderneming waar de arbeiders in verzet waren gekomen.

De syndicalistisch georiënteerde FORA legde alle nadruk op sociale en economische acties zoals de algemene werkstaking en op de culturele strijd. Hiertegenover stonden groepen - onder andere rond het blad *La Antorcha* - die principieel de gewapende strijd propageerden en aanslagen en overvallen

pleegden. De bekende Spaanse anarchisten Durruti en Ascaso (beiden vielen in 1936 in de Spaanse burgeroorlog) hebben in de jaren twintig ook in Argentinië van zich doen spreken vanwege overvallen. De Franse 'Encyclopédie Anarchiste' zou mede met op dergelijke wijze verkregen gelden gefinancierd zijn. De beroemdste figuur werd echter de Italiaan Severini di Giovanni, die acht jaar de stadsguerrilla propageerde en voerde en de expropriatie in de praktijk bracht. Deze uiterst romantische figuur werd in 1931 na een vuurgevecht gevangen genomen. Hoewel hij gewond was, werd hij zwaar mishandeld en terechtgesteld.
Van de kant van *La Protesta* werd Di Giovanni heftig bestreden; het kwam zelfs tot gewelddadigheden tussen de beide stromingen. Een belangrijke woordvoerder van *La Protesta* was in die dagen Diego Abad de Santillan. Over diens betekenis voor Argentinië en de anarchistische cultuur schreef ik in het Landauernummer van *De AS* (nr. 113).
Onenigheid kende het Argentijnse anarchisme ook op andere terreinen, zoals het individualisme en binnen het syndicalisme.
In 1931 vestigde generaal Uriburu na een staatsgreep een militaire dictatuur en werd de gehele anarchistische beweging meedogenloos systematisch en permanent onderdrukt. De FORA en *La Protesta* werden evenals andere bladen verboden. Hoewel de dictatuur na 18 maanden wat verzachtte, kon de libertaire beweging zich niet vrij organiseren en zou zich niet meer in oude kracht herstellen. Wel was in 1932, voorbereid in de gevangenis, een conferentie van anarchisten georganiseerd die zich vanaf 1935 in een landelijke organisatie naast de FORA organiseerden. Een cultureel blad *Nervio*, dat de culturele bijlage van *La Protesta* enigszins verving, kon tot 1936 verschijnen. Tot mijn verrassing trof ik er de getekende portretten in aan van Bart de Ligt en Albert de Jong, alsmede etsen van een mij onbekende Nederlandse tekenaar, Dirk Kerst Koopmans, die in Argentinië in het onderwijs gewerkt had, maar wegens antimilitarisme ontslagen was.

Tijdens de Spaanse burgeroorlog 1936-1939 leefde de anarchistische activiteit weer op. Ook de FORA was weer actief, maar verloor verder aan betekenis door de opkomst van een nieuwe vakbeweging de CGT, waarin socialisten en communisten een rol speelden. Na een nieuwe militaire coup in 1943, welke generaal Juan Perón aan de macht bracht, werd de CGT een beweging van het peronisme en de staat en verwierf zich zo een monopoliepositie. Stakingen, bij verschillende speelde de FORA een rol, werden door de staat met behulp van de CGT gebroken. Het monopolie van de CGT en de repressie door de jaren heen deden het Argentijnse anarchisme de das om. Een belangrijke bijkomende factor was de tijdens het peronisme veranderde samenleving. De arbeidswetgeving, die door de strijd van de anarchisten was bereikt, maakte de arbeiders afhankelijk van staat en regering. Tijdens en na de Tweede Wereldoorlog waren van het platteland velen naar de hoofdstad getrokken. Zij vonden er slechts het populistisch-fascistische regime van Perón en de bureaucratische regeringsvakbeweging CGT. De demagogie van het peronisme verdrong de vrijheidsidee van de anarchisten. En hoewel het peronisme vrijwel dood is, is de demagogie gebleven.

* Waar het anarchisme elders in Latijns Amerika sterk was geweest, verzwakte het doorgaans op analoge wijze. Al dient ook de invloed van het communisme genoemd te worden, dat na de Russische revolutie kracht en energie aan het anarchisme onttrok. In Brazilië doopte de beweging zich zelfs direct na de revolutie om in communistische partij zonder te weten wat het leninisme inhield. Het eerste program van deze communistische partij was dan ook puur anarchistisch. In Brazilië was het anarchisme eveneens sterk in de economisch modernste regio's, zoals rond Sao Paulo. Beroemd werd de Braziliaanse libertaire kolonie Cecilia waarover ook films zijn gemaakt.

Libertaire kolonies en communes zijn er ook in Chili geweest. Veel vakbonden waren aanvankelijk anarchistisch of stonden daar dichtbij. Tot een landelijke vakorganisatie kwam het pas na de Eerste Wereldoorlog, naar het voorbeeld van de Amerikaanse IWW (Industrial Workers of the World) en ook met dezelfde naam. Hiernaast vormden zuiver anarcho-syndicalistische bonden in 1925 een eigen nationale organisatie, die evenals de IWW bezweek tijdens een dictatuur die in 1927 begon. Chili is het enige Latijnsamerikaanse land waar zowel de socialistische partij als de communistische zich een werkelijk brede basis verwierven.

Evenals Argentinië leefde Uruguay grotendeels van de vleesexport. En zoals het eerste land zijn FORA had, had Uruguay zijn FORU, waarvan de voorlopers overigens teruggaan op de tijd van de eerste Internationale rond 1870 en die lange tijd grote invloed had in dit meest geurbaniseerde land van Latijns Amerika. De Russische revolutie verdeelde ook hier de beweging en splitste zelfs de FORU. De Cubaanse revolutie zou later hetzelfde effect hebben op de anarchistische organisaties die naast de vakorganisatie FORU waren ontstaan. De spanningen tussen de dichtbij liggende sociale doelstellingen en de verderaf liggende idealen speelde in het geheel van de beweging eveneens een rol.
Uruguay is heel lang het meest democratische land van Latijns Amerika geweest en mede hierdoor was Montevideo een toevluchtsoord voor anarchisten van elders. In de eerste plaats natuurlijk uit het buurland Argentinië. Rafael Barrett, een belangrijke anarchistische schrijver en literator uit Paraguay, leefde en publiceerde er. In 1930 vestigde Malatesta's medestrijder Luigi Fabbri, het fascisme in Italië ontvlucht, zich in Montevideo en stichtte er het Italiaanse libertaire tijdschrift *Studi Sociali* dat internationale betekenis had. Zijn dochter Luce is er nog steeds actief. In 1929 werd Montevideo de zetel van een regionale Latijnsamerikaanse organisatie van de IAA, de anarcho-syndicalistische Internationale. De Communidad del Sur komt elders in dit nummer ter sprake.

Peru heeft eveneens een niet onbelangrijke libertaire pers gekend en sterke anarchistische invloeden in de vakbonden. Rond de Eerste Wereldoorlog lag hun grootste activiteit. Een aparte figuur was hier Manuel González Prada, die in 1919 stierf. Hoewel hij een overtuigd anarchist was, bepleitte hij in zijn boek 'La Anarquía' deelrevoluties. Peru en andere landen van Latijns Amerika leefden te zeer in een politiek barbarisme om ineens de bourgeois maatschappij te vernietigen. Hij wenste een federalisme, samenwerking met anderen en hechtte grote waarde aan de sociale tradities van de indianen. Ongeveer als eersten trachtten de Peruaanse anarchisten ook, in 1923, de indianen te organiseren in een Federación Regional de Obreros Indios (regionale organisatie van indiaanse arbeiders). Deze werd echter snel onderdrukt. Ook in Bolivia zijn indianen - hier de mijnwerkers - waarschijnlijk voor het eerst door anarchisten georganiseerd.

Mexico heeft een geheel eigen traditie. De invloed van Proudhon en vóór hem die van Fourier is er al vroeg in de vorige eeuw terug te vinden, onder andere in pogingen tot volksonderwijs. De dictatuur van Porfirio Diaz (1877-1910) maakte er een einde aan. Tijdens diens dictatuur ontwikkelde het kapitalisme zich in het land met behulp van buitenlands kapitaal en ten koste van de bevolking. Indiaanse opstanden werden met genocide beantwoord. Verzet tegen de dictatuur kwam tenslotte, aanvankelijk aarzelend, van meerdere kanten. Ook anarchistische. De belangrijkste was die van de Partido Liberal Mexicano, ondanks de weinig

anarchistische naam. Belangrijkste oprichters waren Ricardo Flores Magón en zijn broers Jesús en Enrique met het blad *Regeneración*. De Partido Liberal was ongeveer de enige oppositiebeweging die het niet bij propaganda liet, maar tussen 1906 en 1910 clubs, congressen, stakingen en gewapende strijd organiseerden. Het hoogtepunt was het uitroepen van een socialistische republiek in de deelstaat Baja California. Dit liep op een fiasco uit. Ricardo, die herhaaldelijk vervolgd was, stierf in een Amerikaanse gevangenis, want samenwerking met dictatoriale regimes door democratische regeringen was toen nog veel gewoner dan nu.

De leus 'Land en Vrijheid' van de Magonisten werd een belangrijk programmapunt in de Mexicaanse revolutie die in 1910 begon en ongeveer een decennium zou duren om te eindigen in een soort van compromis tussen elkaar bestrijdende revolutionaire aanvoerders van diverse groeperingen. De voor het anarchisme interessantste van deze groeperingen was die van Emilio Zapata, de indiaanse aanvoerder van een indiaanse agrarische beweging welke eveneens 'Land en Vrijheid' als doelstelling had. Het land van de indiaanse gemeenschappen, dat hen door het opdringende kapitalisme ontnomen werd.
Toch zou het niet juist zijn de Zapata-beweging anarchistisch te noemen, al speelden anarchisten een rol in het opstellen van haar programma. Vergelijkingen met de Machno-beweging in Rusland zijn wel gemaakt, maar lieten meer verschillen dan overeenkomsten zien. Wat echter essentieel is, is de strijd om autonomie van deze indiaanse gemeenschappen, het recht om hun eigen boontjes te doppen, dat door geen enkele regering, niet van de dictatuur en niet van de revolutionairen, werd erkend. De organisatie van de Zapatistas, die een zeer succesvolle guerrilla voerden, was federalistisch en zonder veel hiërarchie. Iets van hun program kwam in het grote compromis terecht. Iets ervan werd ook uitgevoerd door het scheppen van Ejidos, autonome agrarische gemeenschappen met gemeenschappelijk grondbezit. Tijdens het presidentschap van Lázaro Cárdenas (1934-1940) kwam zelfs een groot aantal Ejidos tot stand. Sindsdien hebben de regeringen liever de kapitalistische wegen bewandeld.

En Cuba? Ook hier vormden anarchisten - al in 1868 - de eerste arbeidersverenigingen, die van de tabaksarbeiders en organiseerden, nog tijdens het koloniale bewind, in 1896 grote stakingen. Pas na de Spaans-Amerikaanse oorlog van 1898 kregen de Cubanen hun onafhankelijkheid, waarvoor zij jaren gevochten hadden. Contacten met Spanje bleven intens, ook relatief veel Spaanse anarchisten vestigden zich, tot na de burgeroorlog, op Cuba. Dictaturen, zoals die van Batista, eisten slachtoffers en verzwakten de beweging. Toch waren er nog anarchistische organisaties en een actieve vakbond in de horeca-sector toen Castro Batista verdreven had. Spoedig waren zij weer verboden en veel libertairen weken uit naar Florida. Hun lot verhinderde niet dat van de Cubaanse revolutie aanvankelijk een zekere fascinatie uitging op bepaalde libertaire kringen in Latijns Amerika en Europa. Een fascinatie die inmiddels wel uitgewerkt is.

REACTIES EN DISCUSSIES

HEGEL (3)

Het kostte mij enige moeite om het stuk *Hegel (2)* (*De AS 114*) van Wim de Lobel te zien als een reactie op mijn stukje *Hegel (1)* in datzelfde nummer van dit tijdschrift. Immers, op een flink aantal van mijn punten ging De Lobel niet in. Toegegeven, ingaan op mijn punten is niet verplicht maar ik ben wel zo vrij vast te stellen dat De Lobel zich bij zijn interpretatie van Hegel niet langer op enkele citaten van Van Dooren blijkt te beroepen. Of de nieuwe argumenten die De Lobel aanvoert, hout snijden, laat ik gaarne ter beoordeling aan de lezers over. De Lobel suggereerde eerst dat daar waar Hegel 'de ander' schrijft hij 'het andere' bedoelde (*De AS* 112, p. 97), in zijn laatste bijdrage stelt hij dat Hegel beide termen 'gewoon' door elkaar gebruikte. Dat maakt nogal een verschil, lijkt mij. Ik ben - met Van Dooren - van mening dat je moet oppassen met 'het verbeteren' van Hegel.[1]

Ik begrijp dat ik in de ogen van De Lobel iets zou hebben 'toegegeven' (*De AS* 114, p. 46): wat precies wil mij, ook na vele malen de betreffende passage gelezen te hebben, maar niet duidelijk worden. Zoveel is wel duidelijk: De Lobel ziet een verwantschap tussen de Hegel-kritiek van Popper en die van Lyotard - iets waar ik in ieder geval niet over begonnen ben (hoe interessant het ook zal zijn om deze verwantschap nader uit te zoeken[2], want hetzelfde, zoals De Lobel suggereert, is die Hegel-kritiek in ieder geval niet). Feit is en blijft ook dat ik de door De Lobel bepleite Wetenschappelijke Filosofie een gevaarlijke illusie vind. Meent De Lobel immers nu al niet dat hij een onderscheid kan maken tussen zijn eigen 'wetenschappelijke' denken en de - niet ter zake doende!? - 'meningen' van anderen? De Lobel die herhaaldelijk afstand neemt van de 'marxistische' Hegel-interpretatie[3] lijkt hiermee naar mijn idee in de buurt te komen van de marxe 'wetenschappelijk onderbouwde' afwijzing van al degenen die Marx als naïeve utopisten beschouwde.[4]

Ongetwijfeld is de *behoefte* in deze verwarrende tijden aan totaalvisies groeiende[5], maar tegelijkertijd zijn de *mogelijkheden* om tot zo'n totaalvisie te komen - helaas? - afgenomen. Welke filosoof zal anno 1996 kunnen of willen beweren 'alles' te overzien? "Misschien was Hegel omstreeks 1800 de laatste die nog op de hoogte kon zijn van de meest recente ontwikkelingen in de wetenschappen om ze alle in een totaalvisie op te nemen", schreef Van Dooren terecht.[6] Bovendien: wat is er 'anarchistisch' aan dergelijke totaalvisies? In het anarchisme gaat het, dacht ik, vooral om een houding, om een Levensvisie zo u wilt - maar toch zeker niet om een of andere Juiste Leer?

Het was het absolute 'totaliteitsdenken' dat totalitaire trekken '*kan*' gaan vertonen dat Oosterling, in navolging van de 'postmoderne' differentiedenkers, in zijn artikel waarmee deze 'Hegel-discussie' begon aan de kaak stelde. Dat De Lobel in zijn gelijk blijkt te volharden, maakt Oosterlings artikel (*De AS* 109/110) wat mij betreft bepaald niet minder waardevol...

Aan het slot van zijn verhaal noemt De Lobel het inderdaad bij vlagen voortreffelijke Hegel-nummer van het Vlaamse blad *Filosofie.* Aan het slot van een informatief artikel in dat Hegel-nummer, 'Waar het in de filosofie omgaat...', stelt Ludwig Heyde dat de inzichten van Hegel "niet onttrokken zijn aan de macht van de dialectiek". Daarmee is volgens mij ook gezegd dat Hegels (en Börgers!) visie plaats- en tijdgebonden is en daarmee gerelativeerd tot, om De Lobels terminologie aan te houden, niets meer dan 'een mening'. Heyde wijst er verder op "dat de filosofie na Hegel een geschiedenis van kritiek, destructie en deconstructie zal zijn". En dat lijkt mij terecht.

Ik ben geen groot kenner van het werk van Jan Börger en dat zal wel zo blijven. Als ik Jan Vis (*Börger*, in *De AS* 114) goed begrepen heb, moet je Börger (1888-1965) persoonlijk gekend hebben om onder de indruk van zijn eruditie te kunnen geraken. Daar zou Vis wel eens gelijk in kunnen hebben... Hoe het

ook zij: als ik gedwongen zou worden om de verdiensten van Börger op te sommen, dan zou ik wijzen op zijn 'interessante' pogingen om aan het Hegelse *systeem* een anarchistische draai te geven. Het was bij mijn weten immers een klein clubje *rechts*hegelianen die zich op Hegels systeem beriepen ('rechts' in zijn algemeenheid zou Hegel vooral bestrijden) terwijl de linkshegelianen vooral geïnspireerd werden door Hegels *methode*, de dialectiek. Maar, het antwoord op de vraag naar Börgers 'verdiensten' afmakend, zou ik er ook op wijzen dat ik deze anderzijds twijfelachtig vind. Want of systeemdenkers nu 'links' of 'rechts' genoemd (willen) worden, filosofische denkssystemen plegen te verstarren - zo die systemen al niet naar hun aard rigide zijn: met alle gevaren van dien, zoals 'de geschiedenis', nog altijd de beste hegeliaan, ons kan leren.

Wat ik bij Börger - en ook bij De Lobel - kortom mis, is aandacht voor die dialectiek. Hegels methode, toegepast op Hegel zelf en natuurlijk ook op het denken van Börger en De Lobel, zullen van de pretenties van wetenschappelijkheid naar mijn inschatting weinig heel laten.[7] Alexander Herzen noemde halverwege de vorige eeuw, met onder meer het werk van Bakoenin in zijn achterhoofd, de dialectiek 'de algebra van de revolutie'[8]: hij had in zijn tijd, denk ik, alle gelijk van de wereld. Sedertdien is ook de dialectiek, en het daarmee verbonden vooruitgangsdenken, niet meer wat zij geweest is: 'Auschwitz' deed Adorno zijn *negatieve* dialectiek ontwikkelen, Lyotard zette om dezelfde reden een stevig vraagteken achter de dialectiek en het vooruitgangsdenken.[9]

Hiermee is het 19e eeuwse optimisme van Hegel op zijn minst problematisch geworden. Hetzelfde geldt overigens voor de door De Lobel onproblematisch gebruikte termen als 'wetenschap' (Feyerabend, Latour), 'bewustzijn' (Sachs), enzovoorts... Een nauwgezette kritiek van De Lobel op Adorno en Lyotard zou zijn positie - en ook die van Jan Börger - versterken.

Cees Bronsveld

NOTEN

1. Vgl. W. v. Dooren, 'Inleiding' in: G.W.F. Hegel, *Fenomenologie van de geest*, Meppel/Amsterdam 1981, pp. 8, 27.
2. Op de verwantschap van Popper en Lyotard werd eerder gewezen door onder anderen Ger Groot, 'De verleiding van het absolute' in *De Groene*, 7 juni 1995.
3. Zie bijvoorbeeld De Lobels beschouwing naar aanleiding van een recente bundel van Siebe Thissen in: *De AS* 114, p. 57.
4. Verhelderend is misschien dat Constandse, na Börger het grote voorbeeld van De Lobel, Börger ooit typeerde als een kruising van Bolland en de CPN-propagandist Louis de Visser, een typering waar Börger, veelzeggend genoeg, erg trots op was (A. Constandse, *De bron waaruit ik gedronken heb*, Amsterdam 1985, p. 67). Overigens toonde Marx en de marxisten zich 'goede' Hegel-leerlingen door een dergelijk absoluut, ik-heb-gelijk-en-verder-niemand-standpunt in te nemen: Hegel zag zijn filosofie tenslotte als een filosofie die niet naast die van zijn voorgangers geplaatst kan worden, maar als de voltooiing ervan.
5. In een bijdrage van Onnasch aan het door De Lobel in zijn laatste bijdrage terecht geprezen Hegel-nummer van het Vlaamse tijdschrift *Filosofie*, signaleert de auteur 'verheugd' zo hier en daar een opleving van de systeemfilosofie (p. 26). Dit zegt veel, zo niet alles, over de gebruikelijke afwijzing van het differentiedenken als zijnde 'modieus'...
6. Wim van Dooren, *Vragenderwijs*, 5e druk 1979, p. 9.
7. Clara Meijer-Wichmann, die door toedoen van Bolland in het hegeliaanse denken verzeild raakte, formuleerde al in de jaren twintig een analoge kritiek op het 'historisch materialisme'. Zie: Clara Meijer-Wichmann, 'Het historisch materialisme', in: *Mensch en Maatschappij, Voordrachten van Clara Meijer-Wichmann*, Arnhem 1923.
8. Alexander Herzen, *Feiten en gedachten. Memoires 1838-1847*, Amsterdam 1984, p. 131. Herzen zou overigens later terugkomen op zijn enthousiasme voor Hegel.
9. Th. W. Adorno, *Negative Dialektik*, Frankfurt 1966. Toegankelijke informatie over Lyotard

geeft F. v. Peperstraten, *Jean-François Lyotard: Gebeurtenis en rechtvaardigheid*, Kampen 1995. Zie ook onder meer Van Peperstraten's bijdrage 'Filosofie 'na' Auschwitz: de politieke inzet van Lyotard's denken', in: H. Kunneman (red.), *Lyotard lezen*, Amsterdam 1996, pp. 19-31.

HEGEL (4)

Na de reactie van Cees Bronsveld wil ik ter afsluiting van de discussie nog iets rechtzetten. Het begrip 'het andere' definieerde Hegel als 'het innerlijke', je tweede 'ik' (de Rede). Dit is de kern van zijn filosofie. Ik heb Hegel letterlijk geciteerd. Van Dooren beticht Hegel van het maken van een fout, want hij meent dat met 'het andere' een ander individu wordt bedoeld, dus Van Dooren 'interpreteert'. Verder, onder wetenschappelijk versta ik logisch denken, dus geen overheersing van dogmatische meningen. In de logica speelt altijd de twijfel mee, in de dogmatiek niet. Filosofie was voor Börger geen leer of een recept en hij had ook geen recept voor een materiële heilstaat. Hegel trouwens ook niet, want welzijn is 'niet-zijn', dat is de zelfverloochening of het 'aufheben' van het individuele zijn. Tot slot: laten wij inderdaad de beoordeling over aan de geïnteresseerde lezer.

Wim de Lobel

(Discussie gesloten - red.)

BLADEREN 36

Op 7 mei jl. overleed de Engelse anarchist *Albert Meltzer*, zo blijkt uit een 'In stead of an obituary' van *Vernon Richards* in *Freedom* (18.5.1996). In *Le Monde Libertaire* (nr. 1045, 30.5.1996) een (vertaald) In Memoriam van *Stuart Christie*. Ik kende hem eigenlijk alleen van naam. *Hans Ramaer* meldt mij dat hij een bekende anarchist was, zijns inziens 'van de fundamentalistische soort'. Begin jaren zeventig schreef hij met Stuart Christie zijn bekendste boek, 'The floodgates of anarchy'. Hij was typograaf bij een of ander Telegraafachtig Engels dagblad, want, zo luidde zo ongeveer zijn redenering, of je nu voor Conservatief-rechts of voor Labour-links werkte, dat was toch allemaal een pot nat...

Op 31 mei j.l. overleed de Amerikaanse LSD-goeroe *prof. Timothy Leary*. Aanleiding voor een artikel van *René Rikkelman* in *Ravage* (nr. 28.6.1996) over de anti-drugspolitiek in de V.S. onder de kop 'Tim Leary is niet meer. Maar hoe staat het met LSD?'.

Op 22 juli overleed *Kees Koning*. *NRC-Handelsblad* (23.7.1996) herdacht deze 'aimabele anarchist' evenals Hans Smits in *Vrij Nederland* (3.8.1996). En zowaar ook een eerbetoon aan Koning in het FNV-blad *Aaneen* (nr. 16:14, 10.8.1996): op de achterpagina een portret van Koning van fotograaf *Chris Pennarts* die ook een kort in memoriam schreef: 'De Koning is dood. Leve de Koningsidealen'. Twaalf dagen eerder overleed de Surinaamse schrijver Albert Helman (1903). Voor *Vrij Nederland* (20.7.1996) schreef *Hans Schoots* een herdenkingsartikel. Helman - een pseudoniem voor Lou Lichtveld - woonde ten tijde van de Spaanse Burgeroorlog in Spanje. Als afvallig katholiek verborg hij zijn enthousiasme voor de Spaanse revolutionaire beeldenstorm niet. Met genoegen ontwaarde hij rookwolken die opstegen uit Gaudi's Sagrada Familia, "deze vreselijke stenen sigarenkoker, waarop de Catalanen zo trots zijn". Helman schreef voor de NRC over de burgeroorlog en, zo meldt Schoots verder, hij schreef er een paar boeken over. Ik moet bekennen dat ik er daar niet één van ken. In de door Hub. Hermans samengestelde bundel over Nederlandse schrijvers en de Spaanse Burgeroorlog, 'Littekens in een gelooide stierehuid' (Weesp 1986) bleek gelukkig wel een tweetal fragmenten van Lichtveld/Helman opgenomen. Eén daarvan komt uit Helmans boek 'De sfinx van Spanje' (Rotterdam 1937), waarin, zo schrijft de samensteller in een biografietje van Helman in deze bundel (p. 255), zijn ontwikkeling tot .... anarcho-socialist tot uiting komt. En jawel, kort voor zijn dood

sprak Helman nog met een verslaggever van *De Volkskrant* (of was het *NRC-Handelsblad*?) en noemde hij zich in dat gesprek anarchist!

Intussen werd zo hier en daar 'zestig jaar Spaanse Burgeroorlog' herdacht. 'De laatste romantische oorlog' stond er boven een artikel van *Sietske van der Hoek* in de reisbijlage (sic) van *De Volkskrant* (6.7.1996). In *Vrij Nederland* (20.7.1996) een artikel van *Jan van Beek* over het verdwenen goud van de Spaanse republiek. Een nieuw Spaans boek over de burgeroorlog - G. Kelsey, Anarcho-sindicalismo y estado en Aragón 1930-1938 - werd besproken door *Frank Mintz* in *Le Monde Libertaire* (nr. 1043, 16.5.1996). In Nederland promoveerde *Hanneke Willemse* op het proefschrift 'Gedeeld verleden, Herinneringen van anarcho-syndicalisten aan Albalata de Cinca 1928-1938' (handelseditie Verloren Amsterdam, ƒ49,-, ISBN 90-73941-13-x). *Peter Zegers* (die onlangs 'De uitgestelde revolutie' publiceerde, een brochure - 16 pp., ƒ4,90, te bestellen bij DVS/Rode Emma - over het anarchistische verzet tegen het fascisme in Italië) schreef voor *Ravage* (nr. 213, 4.6.1996) een recensie. Ongetwijfeld in een volgend nummer van dit tijdschrift een recensie van *Rudolf de Jong*.
De Jong en Willemse hielden beiden lezingen op een Spanje-dag op 23 juni jl. in Amsterdam, georganiseerd door 'voorheen de Vrije Socialist'. De teksten hiervan verschenen in de brochure 'Zestig jaar Spaanse revolutie' (36 pp., ƒ6,50 excl. porti, te bestellen bij DVS/Rode Emma 020-6120518).
Over de Spaanse burgeroorlog organiseert *Filmhuis Cavia* (van Hallstraat 52-1, Amsterdam) van 6 t/m 10 november een filmfestival. Naast films van onder anderen Joris Ivens, Louis Bunuel, Alain Resnais, André Malraux en Ken Loach wordt de Nederlandse première verwacht van 'Libertarias' van Vicente Aranda (1995). Info: 020-6811419.
De RAAF herdacht in nr. 104, middels een door De Vrije Socialist gemaakt katern, (juni 1996, los ƒ4,-, info: DVS, postbus 713, 1000 AS Amsterdam) '125 jaar Commune van Parijs'. Hierin onder meer een bewerking van een eerder verschenen artikel van *Arthur Lehning* en een verhaal van *Ton Geurtsen* over de annexatie van de Commune door marxisten en sociaal-democraten.

In het actieblad *Ravage* woedde enige tijd een niet onbelangrijke discussie over 'links antisemitisme'. Ik kan deze discussie, tussen onder meer ene *Peter Edel* - zijn naam heeft-ie in ieder geval niet mee - en een groep Friese anti-fascisten hier onmogelijk weergeven, maar wie geïnteresseerd is in deze problematiek, vergare de *Ravage*-nummers 209, 211, 212 en 213 (info: Van Ostadestraat 233n, 1073 TN Amsterdam). In nr. 211 staat het - niet erg overtuigende - standpunt van de Ravage-redactie in deze verwoord. Het blijft moeilijk, vind ik, want het internationale complot dat Edel schetst, waarin hij 'joodse bankiers' Hitler aan de macht laat brengen om daarmee in Duitsland chaos en wanorde te veroorzaken, mag dan in strikte zin niet 'antisemitisch' zijn, er zit wat mij betreft wel een luchtje aan. En: het is vooral een waanzinnige hypothese die Edel nergens hard kan maken, zoals uit de reactie blijkt. In het blad *De Psycholoog* (juni 1996, info: N.I.P.-bureau, 020-4106221) trof ik een artikel over anti-racismecampagnes: *Frans Willem Winkel* schreef een - wellicht nuttig? - overzicht van 'beschikbare overredingsstrategieën'.

Latijns Amerika: dat is natuurlijk een mooie aanleiding om in dit tijdschrift dan ook eindelijk eens aandacht te besteden aan Suriname, een land dat, zoals bekend zal zijn, in *no-time* van een Nederlandse kolonie in een echt Zuidamerikaans land veranderde. *Jan Berwoets* en *Carla Lont* schrijven elders in dit nummer over Suriname. Ik beperk mij hier dan ook tot een aantal bladen over Suriname.
Om te beginnen noem ik een tweetal *gratis* tijdschriften dat eind vorig jaar bij de twintigjarige onafhankelijkheid van Suriname stilstond: *Vice Versa* (nr. 1995/4), een uitgave van de Stichting Nederlandse Vrijwilligers (info/abo: SNV, Bezuidenhoudseweg 161,

2594 AG Den Haag) en *Internationale Samenwerking* (1995/4), het maandblad van de Voorlichtingsdienst Ontwikkelingssamenwerking van het Ministerie van Buitenlandse Zaken (info/abo: Adm. IS, postbus 626, 2900 AP Capelle a/d IJssel).

Het blad *Geografie*, een uitgave van het eerbiedwaardige Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap, wijdde in december 1995 een themanummer, onder de noemer 'Twintig jaar benarde onafhankelijkheid', aan Suriname.

Een van de beste artikelen over Suriname die ik recent las, stond evenwel in een - iets ouder - nummer van het blad *Derde Wereld* (12/3, januari 1994, los ƒ14,50, info: Stichting Derde Wereld Publikaties, postbus 1358, 6501 BJ Nijmegen). Het gaat om een bijdrage van *Arie Romein* die een historisch-sociologische analyse schreef van de ineenstorting van de Surinaamse economie.

Derde Wereld is trouwens hèt blad in Nederland voor in Zuid-Amerika (en 'de Derde Wereld' in het algemeen) geïnteresseerden - al was het maar vanwege het gebruikelijke overzicht van wat er in de nationale en internationale vakbladen over te vinden is. Het laatst verschenen nummer (nr. 15:1, 1996/1, om de een of andere reden *zonder* tijdschriftenoverzicht) had 'Toerisme en ontwikkeling' als thema. Drie van de bijdragen gingen over Latijns Amerika: *Toot Oostveen* schreef over het toerisme op de Galapagos-eilanden, *Bram Langen* over het toerisme op socialistisch (!?) Cuba, terwijl *René van der Duim* de vraag probeert te beantwoorden hoe *eco* het ecotoerisme in Costa Rica is.

Het zou niet zo moeilijk zijn om de komende tien - of daaromtrent - afleveringen van deze rubriek te vullen met besprekingen van de Nederlandse bladen die regelmatig - of uitsluitend - aandacht aan 'Latijns Amerika' besteden. Het zijn er - van het blad voor Cubafans tot missiebladen - op zijn minst vijftig. Wie wil weten wat er op dit terrein 'te koop' is, belt naar de bovengenoemde Voorlichtingsdienst van het ministerie van Buitenlandse Zaken (VDO/Informatiebalie, tel. 070-3486789) en bestelt daar voor, ik geloof, ƒ7,50 *de Adreslijst*. In deze lijst staan (ook) alle organisaties en bladen in Nederland vermeld die zich op de een of andere manier met Latijns Amerika bezighouden. Eén briefkaartje naar de betreffende club(s) en je ontvangt (doorgaans) een gratis proefnummer...

Wat de anarchistische bladen en Latijns Amerika betreft kan ik een artikel over de 'Zapatistas' melden in het Vlaamse blad *Perspectief* (nr. 43, info: Dracanastraat 21, B-9000 Gent) en een vertaalde oproep vanuit dezelfde Mexicaanse beweging 'Waarom een revolutie in het Westen dient plaats te vinden', ondertekend door ene *Chele* in *Ravage* (nr. 209, 31.5.1996).

Dat brengt mij bij een Latijnsamerikaan wiens naam in dit nummer van *De AS* toch op zijn minst één keer genoemd moet worden: *Che Guevara*. Niet dat el Che een anarchist was, zoals *Anton Constandse* in 1976 in een aflevering van dit tijdschrift (*De AS* 21/22) liet zien, maar toch... In *NRC-Handelsblad* begin dit jaar (10.2.1996) een groot artikel van *Frank Westerman*, 'De resten van de revolutie' over de speurtocht naar het graf van Che in Bolivia. En in *De Groene* (15.5.1996) een interview van *Martin Coenen* met Guevara-biograaf *Jean Cormier*. Zijn boek 'Che Guevara: een biografie' verscheen inmiddels in Nederlandse vertaling (Babylon-De Geus, 445 blz. ƒ49,50). Vreemd genoeg schrijft Coenen dat dit de *eerste* Guevara-biografie is. Dat is natuurlijk niet waar. Er bestaat - op zijn minst!? - één andere: 'Ché Guevara, a biography' van *Daniel James* (George Allen and Unwin London 1970). Maar goed, de definitieve Che-biografie was dit laatste boek zeker niet.

Afgelopen zomer zorgde zowaar het roemruchte *Anarchist Cookbook* voor enige opwinding. De TU Eindhoven haalde het van Internet, zo meldde onder meer *het Parool* (10.7.1996). Zoiets werkt natuurlijk averechts: 'Verbod versterkt mythe rond Anarchist Cookbook' meldde *Maurice Wessling* in dezelfde krant (17.7.1996).

De brandende queeste 'anarchisme en geweld' kreeg ook ruime aandacht in een moord- en doodslagnummer van *De Groene* (31.7.1996). *Antoine Verbij* schreef, vooral aan de hand van Dostojevski een voor alles psychologiserend stuk over vaders en zonen in het algemeen en Bakoenin en Netsjajev in het bijzonder. Helaas staat er *niet* in dat artikel dat de relatie Bakoenin/Netsjajev nog altijd omstreden is. Bakoenin-kenners als *Paul Avrich* en *Arthur Lehning* hebben bijvoorbeeld altijd ontkend dat Bakoenin co-auteur (of zoiets) is van Netsjajev's ijzingwekkende 'Catechismus van de revolutionair'. Maar goed: ik weet niet of er inmiddels hier of daar nieuw materiaal boven water is gekomen. Verbij weet dat evenmin, zo moet - helaas - geconcludeerd worden.
Intussen is in juni dit jaar *Leon Wechgelaer*, dienstweigeraar, voor zeven maanden in de gevangenis gestopt, zo meldde *Ton van Burgsteden* onlangs de AS-redactie. Post voor Leon moet naar: Leon Wechgelaer, p/a P.I. De Schans, pav. 3 cel 2, H.J.E. Wenckebachstraat 48, 1096 AN Amsterdam. Informatie vertrekt onder andere de Vereniging Dienstweigeraars (020-6680999, vragen naar Kaspar Heijting). In *NRC-Handelsblad* (20.8.1996) nam de 'bijna-jurist' *Roel van Duijn* het voor Leon op in een stukje met de treffende kop 'Dienstplichtig tot in de bak'. Alleen jammer dat hij het nodig vond Leons pacifistische motieven van een stevig vraagteken te voorzien....

De buitenassige activiteiten van uw *AS*-redacteuren nu.
Rudolf de Jong was in maart dit jaar een uur lang te gast bij het programma *Een leven lang* (NPS, radio 5, 21.3.1996). Interviewer *Willem de Haan* deed Rudolf onder meer beamen 'dat anarchisten baasjes zijn' en 'dat een wereld zonder autoriteit een betere wereld is', los van de vraag dus of zo'n wereld er ooit zal komen. Beide uitspraken gecombineerd leveren een fraaie illustratie op voor een van mijn favoriete citaten (die overigens óók van Rudolf is) het anarchisme betreffende: namelijk dat 'dat anarchisme te belangrijk is om aan anarchisten over te laten....' Bij de NPS is voor ƒ15 een bandje van dit programma te bestellen (info: 035-6779333). Een deel van dit interview werd trouwens opgenomen in het Amsterdamse Domela Nieuwenhuismuseum, gehuisvest in een pand dat voornamelijk gebruikt wordt door de Hogeschool van Amsterdam. Dit onderdak dreigt in gevaar te komen. 'Hogeschool wil van Museum Domela af', kopte *Het Parool* (9.3.1996) boven een interviewtje met *Bert Altena* naar aanleiding van de dreigende problemen. De Jong werkte ook mee aan het 200e nummer van het Duitse 'mild-anarchiserende' blad *Graswürzel Revolution*. Het blad vertaalde een bewerkte versie van zijn prachtige, ook in *De AS* (nr. 93) verschenen artikel over 'de straat'.
Hans Ramaer publiceerde in een themanummer van het *De Groenen*-blad *GRAS*, gewijd aan de samenwerking van *De Groenen* met GroenLinks, het artikel 'Lichtgroen + donkergroen = groener' waarin hij pleit voor het 'uitbouwen' van de samenwerking tussen beide groene partijen zoals die tot nu toe uitsluitend in de Provinciale Staten van Zuid-Holland (waarin Ramaer zoals bekend De Groenen vertegenwoordigt) vorm kreeg (nr. 1996/4, proefnummer ƒ5,00, info: 038-4217806). In een vorig nummer van *De AS* besprak *Hans Ramaer* een boekje dat Martin Ros schreef over collaborateurs tijdens de Tweede Wereldoorlog. Wat hij daar helaas verzuimde te vermelden was het feit dat Ros meer pretendeert te bieden dan een portrettengalerij, meer wil zijn dan 'de spullenbaas van ultrarechts' zoals *Bart Tromp* Ros en zijn nieuwe boek in een *Parool*-column typeerde. In een *Vrij Nederland*-interview ('De Roomse bron', *VN* 11.11.1996) zegt Ros namelijk een heel nieuw gezicht geopend te hebben op wat de Tweede Wereldoorlog in laatste instantie was, namelijk "een full-size burgeroorlog" (vgl. de hierop volgende discussie in *VN* 25.11 en 9.12.1996).
Wim de Lobel publiceert met enige regelmaat in allerlei bladen over 'zijn' filosoof *Jan Börger*. Wilt u daarvan op de hoogte blijven:

men schrijve een kaartje naar de Börger-bibliotheek te Moerkapelle (zie voor het adres elders in dit nummer).
Van *Thom Holtermans* handboek 'Vreemdelingenrecht' verscheen een nieuwe, uitgebreide editie (vierde druk, Tjeenk Willink, Zwolle 1996; 241 p.; ƒ71,-) - de 3e druk werd besproken in *De AS* 102. Verder publiceerde *The Raven*, in een themanummer gewijd aan 'Anarchism and federalism' (nr. 31, Autumn 1995), een bewerkte vertaling van een eerder in Perspectief verschenen artikel van Holterman: 'The Free United Europe'.
Marius de Geus droeg het artikel 'Milieubeleid en democratie' bij aan de door *Leo Baas* e.a. geredigeerde bundel 'Oefeningen in duurzaamheid' (Van Arkel 1995); het Utrechtse Buro *Studium Generale* gaf De Geus' lezing 'De kracht van ecologische utopieën' uit in een door *Karin Ruigrok* samengestelde bundel (info: buro SG, Heidelberglaan 8, 3584 CS Utrecht); èn bij uitgeverij *Remkema* verschijnt een door *Hans Achterhuis* verzorgd, losbladig 'Kritische Denkers Lexicon' waarvoor De Geus een portret van Kropotkin leverde. Bij *Routledge*(!) in Londen verscheen een door De Geus en *Brian Doherty* samengestelde bundel 'Democracy and green political thought': in een komende *AS* ongetwijfeld een bespreking van dit boek. Voor *Buiten de Orde* schreef De Geus over 'De actualiteit van William Morris' (BdO 7:2, los ƒ4,-, abo ƒ10/jaar, info: BdO, postbus 1338, 3500 BH Utrecht).
Schijver dezes publiceerde een bespreking van een recente studie over remigratie in het tijdschrift voor surinamistiek *Oso* (nr. 15/1, april 1996, info: Jan Withagen, 030-2531894), een onderwerp waarover hij ook geïnterviewd werd door het NCB-blad *Contrast* (nr. 1996/6, info: 030-2969551), terwijl het Derde Wereldtijdschrift *InZet* een interview herdrukte dat hij ooit maakte met 'NOVIB-fotograaf' *Jan Stegeman* (InZet nr. 25, info: 020-6273839).

Wat het klassieke anarchisme betreft kan ik het verschijnen van nieuwe edities van werk van *Kropotkin* en *Stirner* melden. Bij de Cambridge University Press verschenen vorig jaar Kropotkin's 'The conquest of bread and other writings' - ingeleid door *Marshall S. Shatz* (UM Boston) - en 'The ego and its own' van Max Stirner - ingeleid door *David Leopold* (Oxford) in nieuwe 'textbook'-edities (resp. 312 pp. 13,95 Eng. pond en 288 pp. 16,95 Eng. pond).
In de voormalige DDR behoorde *Rosa Luxemburg* tot de grote marxistische helden. Toch werd zij ook door anarchisten gewaardeerd - niet op de laatste plaats vanwege haar even juiste als beroemde uitspraak dat 'vrijheid altijd de vrijheid van andersdenkenden is'. Onlangs verscheen van de voormalige DDR-historica *Annelies Laschitka* een nieuwe biografie van Luxemburg. *Jan Luijten* schreef in *De Volkskrant* (29.6.1996) onder de kop 'Rust en revolutie' over de gewijzigde visie van Laschitza op Luxemburg. Laschitza (geciteerd door Luijten): "De tragiek van Rosa Luxemburg en de Spartacusbond bestond erin dat zij zich vergisten in de wil en de bereidheid van de massa. Na vier jaar oorlog wilden de meesten vrede, rustig werken en wonen, en voldoende eten en kleding. Zij vreesden dat een te ver doorgevoerde revolutie opnieuw tot bloedvergieten, chaos en onzekerheid zou leiden"...

De Schoone Letteren nu... Want vlak nadat ik de kopij van de vorige aflevering van deze rubriek, verschenen in het Poëzie-nummer van dit tijdschrift (Bladeren 35, *De AS* 114) had ingeleverd, kreeg ik een poëzie-special van *De Groene* (22.5.1996) onder ogen. Centraal daarin staan 'jonge dichters'. In dit kader evenwel ook een gesprek met een aantal 'oudere jongeren' waaruit twee citaten. *Diane Ozon*: "Poëzie is veel te weinig een spiegel van de maatschappij (...) Ik schrijf poëzie omdat ik iets wil aangeven van wat ik om me heen zie. Ik had net zo goed fotograaf kunnen worden". En *Serge van Duijnhoven*: "De rappers zijn de minstrelen van vandaag. Ze schrijven misschien geen poëzie van eeuwigheidswaarde, maar ze zetten de volkse traditie in de poëzie voort".

En: op 21 juli was het 200 jaar geleden dat de Schotse dichter, vrijdenker en rebel *Robert Burns* (1759-1796) overleed. In *Trouw* (15.8.1996) een gesprek met een Nederlandse Burns-fanaat. Op de BBC was op 21 augustus jl. een prachtige documentaire te zien over de rol die poëzie in het algemeen en het werk van Burns in het bijzonder speelde in het leven van de van oorsprong straatarme en zwarte Amerikaanse literatuurdocente en publiciste *Mia Angelou.* Ik kan daarmee een vraag van *Paul Cliteur* beantwoorden: 'Is het wel verstandig om een mensenrecht te creëren op het 'genieten van kunst'', zo vroeg hij zich af in een artikel over 'de inflatie' van de mensenrechten, in het ietwat ranzige 'anarcho-kapitalistische' blaadje *de Vrijbrief* (1996/2, info: 070-3451824). Voor zover het toekennen van mensenrechten überhaupt verstandig is, dient deze vraag volgens mij met een volmondig 'ja' beantwoord te worden.

Nathasa Gerson schreef een debuutroman, 'Plaatstaal', handelend binnen (onder meer) de Amsterdamse kraakscene, een boek dat in de media goed ontvangen werd. In *het Parool* (1.6.1996) een leuk interview met de schrijfster. *NRC-Handelsblad* startte onlangs een reeks artikelen over 'ex-kraakpanden'. Tot op heden verscheen een drietal afleveringen over 'bolwerken' in Eindhoven (20.8.1996), Nijmegen (22.8.1996) en Den Haag (24.8.1996).

'Voer voor vrijdenkers' tot slot is een mooi nummer van het Groningse geschiedenistijdschrift *Groniek,* gewijd aan de brandende kwestie 'De bijbel: feit of fictie' (nr. 133, juni 1996, los ƒ19,95, info: 050-3636020). Aandacht van *deskundigen,* in *leesbare* artikelen, voor onder meer de 'historiciteit' van het Oude Testament en de 'theologische' implicaties van de roemruchte Dode-Zee-rollen en de zogenaamde Nag Hammadi-teksten. (CB)

BOEKBESPREKINGEN

GLOBALISERING

Te weinig misschien is er in dit tijdschrift aandacht besteed aan de enorme ontwikkeling die het kapitalisme in de jaren tachtig en negentig te zien heeft gegeven. Steeds internationaler opereert het bedrijfsleven, steeds onafhankelijker van natie-staten schuiven de grote multinationale ondernemingen hun kapitalen over de wereld. Daarom ook kan ik het boekje dat Went schreef over het globaliseringsproces de lezer van harte aanbevelen.

Went, een adept van de onlangs overleden trotzkist en econoom Ernest Mandel, beperkt zich niet tot een (overigens welkome) beschrijving van deze globalisering en waartoe dit tot dusverre heeft geleid, hij probeert er ook een verklaring voor te vinden. In het voetspoor van Mandel zoekt hij die in de immanente ontwikkelingswetten van het kapitalisme, waarbij de theorie van de lange golven (een afwisseling van economische op- en neergang per perioden van ca. een halve eeuw) centraal staat. Ik ben geneigd om bij deze stelling die gebaseerd is op de winstvoet van het kapitaal en die door Marx in *Het Kapitaal* uiteengezet is, vraagtekens te plaatsen, maar terecht benadrukt Went dat politieke factoren uiteindelijk medebepalend zijn voor economische ontwikkelingen. De afbraak van de verzorgingsstaat, de vernietiging van zinvolle werkgelegenheid, de flexibanen, de beknotting van de vakbeweging, de liberalisering van de markten, de vrijhandelsverdragen, de enorm toegenomen invloed van de financiële sector, dat alles en veel meer is immers ondenkbaar zonder de politieke verrechtsing die de afgelopen vijftien jaar heeft doorgezet en die zeker na de val van het Sovjet-imperium tot een pervers soort liberalisme en marktdenken heeft geleid. Terecht wijst Went dan ook populaire verklaringen die de globalisering zien als de logische consequentie van technologische ontwikkelingen, die 'toch niet zijn tegen te houden', van de hand.

Ondertussen hebben die technologische ontwikkelingen - vooral op het gebied van com-

municatie en transport - wel degelijk gezorgd voor een revolutie op de financiële markten. Etmaal na etmaal stromen in fracties van seconden miljarden dollars door de valutamarkten. Slechts tien procent van die geldhoeveelheden hebben te maken met de handel in goederen en diensten. Zo is de internationale handel in geld een doel op zich geworden. En deze 'casino-economie' beheerst de reële economie die daardoor wereldwijd instabieler geworden is en vatbaarder voor crises.

Hoewel Went benadrukt dat de omvang en impact van het globaliseringsproces ook weer niet overschat moet worden, stemt zijn boekje de lezer bepaald niet vrolijk over de toekomst. Vooralsnog zal de kloof tussen arm en rijk - zowel mondiaal als binnen natie-staten - alleen maar toenemen. Is het mogelijk zand te strooien in de raderen van de globaliseringsmachine? Went meent van wel. Maar daar is politieke wil voor nodig en daaraan ontbreekt het nu juist. (HR)

Robert Went, Grenzen aan de globalisering?; Het Spinhuis, Amsterdam 1996; 164 pag.; f29,50.

EXTREEM-RECHTS

In het exposé van extreem-rechts in West-Europa dat Jos vander Velpen - advocaat in Antwerpen en kenner van het Vlaams Blok - onlangs publiceerde, wordt veel aandacht besteed aan de historische wortels van hedendaagse partijen als Republikaner, Front National en Nationale Alliantie. In dat opzicht is het dus een welkome aanvulling op eerdere overzichten als die van Elbers & Fennema en Van den Brink (zie *De AS* 102 en 106). Veel uitvoeriger ook dan die auteurs gaat Vander Velpen in op nationalistische sentimenten die niet alleen een vruchtbare voedingsbodem vormen voor de extreem-rechtse aanwas, maar die nu ook door traditioneel rechts op de politieke agenda zijn gezet - deels om extreem-rechts de wind uit de zeilen te nemen. Tegelijk echter vervult dit nationalisme wel degelijk een ideologische brugfunctie tussen traditioneel en extreem-rechts, het meest uitgesproken in Italië waar Berlusconi en zijn Forza Italia samenwerkt met Fini's postfascistische Nationale Alliantie. Zo doet ook Schönhuber met zijn Republikaner verwoede pogingen om in gesprek te komen met de rechtervleugel van de Duitse christendemocraten teneinde zijn partij een schijn van fatsoen te geven, vergeleken althans met de Deutsche VolksUnion en de diverse neonazistische splinterpartijen.

Ultranationalisme is ook in Rusland een belangrijk kenmerk van extreem-rechts. Daar nemen de verscheidene communistische partijen (waarvan die van Zjuganov de bekendste is) een positie ten opzichte van extreem-rechts in die vergelijkbaar is met traditioneel rechts in West-Europa. En ook in Rusland vinden er pogingen plaats om een 'roodbruine' coalitie tot stand te brengen. Bekend in dat verband is de naam van Zjirinovski. Limonov (zie *De AS* 111) is al heel wat minder bekend, maar verder weten we hier heel weinig van de extreem-rechtse partijen en groeperingen die ondanks hun vaak virulente antisemitisme in Rusland geen strobreed in de weg gelegd wordt. Bas van der Plas inventariseerde extreem-rechts in Rusland en schreef er een lezenswaardige brochure over.

Ondertussen is het de grotere extreem-rechtse partijen in West-Europa steeds beter gelukt om vaste voet te krijgen in de politiek en de sympathie van bepaalde bevolkingsgroepen te winnen (zie voor dat laatste aspect *De AS* 102). Daarbij gebruikt extreem-rechts een dubbele strategie: 'frontstage' tonen die partijen een duidelijk ander gezicht dan 'backstage'. Met name Le Pen is er een meester in. Het ene moment weet hij de schijn te wekken dat het Front National een democratische partij ter rechterzijde is die de mening van de kleine man vertolkt, het andere moment worden ronduit fascistische uitspraken en methoden niet geschuwd. De Leidse wetenschapper Jaap van Donselaar aan wiens *Fout na de oorlog* (Bert Bakker, Amsterdam 1991) ik deze strategie-analyse ontleen, heeft recenselijke onderzocht in hoeverre extreem-rechts door de overheid de voet dwars wordt gezet.

Mijn conclusie na het lezen van zijn onderzoek is dat daarvan weinig te bespeuren valt. Los van de vraag of een verbod van extreem-rechtse groeperingen strijdig is met democratische grondrechten, wordt wel duidelijk dat de wetgeving in de diverse West-europese landen tot nog toe geen onneembare barrière vormt. Hooguit had de entree van extreem-rechtse partijen in vertegenwoordigende lichamen door hogere eisen te stellen aan de kandidaatstelling bemoeilijkt kunen worden. Maar dat is inmiddels een gepasseerd station nu extreem-rechts zich op het pluche genesteld heeft. (HR)

Jos vander Velpen, Zwarte horizonten. Radicaal rechts in Europa; Van Halewijck/Papieren Tijger, Leuven 1995; 280 pag.; f39,90.

Bas van der Plas, Rechts in Rusland; Indusok, Den Bosch/Papieren Tijger, Breda 1996; 40 pag.; f10,- (Het informatie- en documentatiecentrum over de voormalige Sovjet-Unie Indusok is te bereiken via postbus 11061, 5200 EB Den Bosch).

Jaap van Donselaar, De staat paraat? De bestrijding van extreem-rechts in West-Europa; Babylon-De Geus, Amsterdam 1995; 380 pag.; f47,50.

DE BETOVERING VAN DE RATIONALITEIT

Re-enchanting Humanity en *Social Anarchism or Lifestyle Anarchism*, Murray Bookchin's nieuwste boeken, behandelen vertrouwde thema's van natuur, samenleving en individu, van kapitalisme en bewustzijn, van crisis en vooruitgang. Met name *Re-enchanting Humanity* doet dat in de vorm van een uitvoerige en veelzijdige kritiek op wat Bookchin aanduidt met 'anti-humanisme', het tegenwoordig vaak negatieve beeld van de hedendaagse mens, zijn verhouding tot de natuur, zijn mogelijkheden en zijn toekomst. Tegen het humanisme en het project van de Verlichting gerichte ideeën winnen aan populariteit, niet in de laatste plaats onder (voormalige) critici van staat en economie. Het anti-humanisme verschijnt bijvoorbeeld als een verheerlijking van primitiviteit en van mystiek gedachtengoed, het omarmen van irrationaliteit en intuïtie en het opgeven van de ideë van een betere toekomst.

Als sociobiologie reduceert het mensen tot willoze dragers van genetisch materiaal. Het neo-malthusiaanse anti-humanisme ziet in mensen niet wezenlijk meer dan fruitvliegjes of luizen, een plaag voor de aarde. Negatieve opvattingen over de mensheid verwerven academische respectabiliteit en ondermijnen paradoxaal genoeg wetenschap en kritiek. In *Re-enchanting Humanity* geeft Bookchin een staalkaart van varianten van anti-humanisme. Meer dan in eerdere beschouwingen is de kritiek hier gedetailleerd en gedocumenteerd. Niet alles is nieuw. Bookchin sprak eerder vertrouwen uit in de nog onbenutte mogelijkheden van techniek en wetenschap. Het nieuwe werk bouwt deze gedachte verder uit. Ook van de grote lijnen van zijn gedachten over neo-malthusianisme, sociobiologie en sociaal-darwinisme konden we al eerder kennis nemen. Maar mede door de vorm en de wijze van presenteren krijgen ze hier een nieuwe actualiteit.

De behandeling van het postmodernisme als een vorm van anti-humanisme is heel leesbaar. Het toont aan dat vanuit radicaal sociaal-ecologisch standpunt een eigen kritiek mogelijk is op de armoede van het postmodernisme. Vooral onder *lifestyle* anarchisten heeft het postmoderne gedachtengoed veel aanhang. Het wachten is nu op een reactie uit deze hoek op Bookchin's nieuwe polemiek.

Tegenover het anti-humanisme houdt Bookchin een meeslepend betoog voor een verlicht humanisme dat de idealen van de Verlichting niet opgeeft maar ze opnieuw doordenkt en verder ontwikkelt. Intussen geraakt Bookchin echter in een steeds vreemdere positie in het intellectuele krachtenveld. Hij voert een soms naar sectarisme neigend debat met andersdenkenden en laat weinig ruimte voor wat niet strikt past in de sociaal-ecologische canon. Je kunt betwijfelen of hij zijn tegenstanders altijd even goed uitkiest. Anderzijds wekt zijn omarming van de exacte wetenschappen - het rijk van de pure rede? - vragen op over de status van zijn eigen maatschappijvisie: als die niet 'wetenschap-

pelijk' is, gebaseerd op een weloverwogen gebruik van de rede, waarom zouden we er dan enige waarde aan hechten? Heeft Bookchin wetenschap niet zodanig gedefinieerd dat een dialoog over sociale vraagstukken per definitie zinledig wordt, omdat een weging van argumenten onmogelijk wordt? Bookchin bestrijdt terecht de primitiviteit waarmee steeds meer mensen koketteren, ook in de anarchistische beweging. Maar heeft hij aan de status van die primitiviteit niet zelf bijgedragen toen hij de organische samenleving zo'n belangrijke plaats gaf in de radicale sociale ecologie?

In zekere zin lijkt Bookchin's recente werk wat meer *mainstream* te worden omdat het aansluit bij een visie die in harde wetenschap een baken ziet in een verder onbegrijpelijke wereld. Maar aan de andere kant veroordeelt zijn consequente anti-kapitalisme en zijn volstrekte verwerping van de markt hem tot een marginale positie. En zo hebben we een intrigerend boek dat vragen opwerpt over de richting waarin Bookchin's denken zich ontwikkelt. Zal het aangekondigde *The Third Revolution* (Cassell 1996) meer duidelijkheid geven? (AB)

Murray Bookchin, Social Anarchism or Lifestyle Anarchism; AK Press, Edinburgh/San Francisco 1995; 86 pag.; ca. f17,50.

Murray Bookchin, Re-enchanting Humanity; Cassell, London 1995; 273 pag.; ca. f45,-.

BOLLAND

Nooit, zo lijkt het, was de biografie zo populair als nu. De ene na de andere levensbeschrijving rolt van de persen, de Universiteit van Amsterdam organiseerde eind vorig jaar een heuse week van de biografie en op de valreep van 1995 wijdde de NRC een hele bijlage aan het genre. Opvallend daarbij is dat het vooral kunstenaars en - in iets mindere mate - wetenschappers zijn, die in de belangstelling staan van het toenemende leger van biografen. Het is interessant om te speculeren over de vraag in hoeverre de hoge vlucht die de populariteit van de biografie heeft genomen te maken heeft met het veelbesproken individualisme, waarbij de aandacht vooral is gericht op het succes van de eigen persoon. Zo wees H.J.A. Hofland in genoemde NRC-bijlage op het gebruik van 'de biografie als handleiding', als gids en maatstaf voor het handelen. De lezer spiegelt zich aan de protagonist om te kijken of hij nog wel 'op schema ligt'.

Hoe juist ook, Hoflands constatering lijkt nauwelijks van toepassing op de onlangs verschenen biografie van de hand van Willem Otterspeer over Leidse filosoof G.J.P.J. Bolland (1854-1922), die in de eerste decennia van deze eeuw 'de filosofie van Hegel nieuw leven in beukte'. In tegenstelling tot veel van zijn collega-biografen heeft Otterspeer zijn biografie dan ook niet uit bewondering voor de geportretteerde geschreven, maar eerder uit fascinatie voor de man die filosofische scherpte en een ongekende wilskracht wist te paren aan een naar het irrationele neigende overgevoeligheid en een soms beschamende boertigheid. Daarnaast vormt Bolland een mooie sleutel op het intellectuele leven van zijn tijd: hij heeft zich met de meest uiteenlopende geestelijke stromingen die Nederland toen rijk was ingelaten, meestal in weinig positieve zin. Katholieken, de vrouwenbeweging, communisten, anarchisten, reinlevers, theosofen, vrijmetselaars, zij allen werden de oren gewassen door de Leidse Redemeester. En niet te vergeten de joden, die hij vlak voor zijn dood in de beruchte rede 'De teekenen des tijds' nog even een flinke schrobbering gaf.

Otterspeer trof het geluk dat hij bij zijn spitten naar het verleden van Neerlands oudste universiteit stootte op een kleine goudmijn: in de Leidse universiteitsbibliotheek lag veel materiaal opgehoopt dat door leerlingen van Bolland na diens dood was bijeengebracht om de herinnering aan 's mans denken en doen levend te houden. 'Te mooi om te laten liggen', moet Otterspeer gedacht hebben, en door zijn toedoen is Bolland nu aan de vergetelheid ontrukt. Sinds 1969, toen de Rotterdamse filosoof Klever een boekje opendeed over Bollands jeugd en Indische jaren, was er

niets substantieels meer over Bolland gepubliceerd. Klever had veel moeite met Bollands flamboyante, zelfingenomen karakter en dat zal wel de reden zijn geweest dat hij hem verder heeft laten rusten. Ook Otterspeer heeft hier hinder van ondervonden, maar is dat met een flinke dosis ironie te lijf gegaan.

Gerardus Josephus Petrus Johannes Bolland werd op 9 juni 1854 geboren te Groningen. De Bollands waren marketenters, die de kermissen in de wijde omgeving afstruinden. Vader Bolland stierf toen Gerard nog maar acht lentes telde, waarna zijn moeder waarschijnlijk als prostituée het schamele brood moest verdienen. Dat is geen goede uitgangspositie voor een imposante wetenschappelijke carrière. Aanvankelijk zag het daar dan ook niet naar uit. Het meest aanlokkelijke perspectief voor de jonge Bolland was zich aan te sluiten bij het leger. Jeugdige onbezonnenheid - hij was regelmatig dronken en had losse handjes - deed hem in het gevang belanden. Hij was toen negentien jaar. Hier beterde hij zijn leven: hij zette het op een studeren en dit leverde hem na zijn ontslag uit de gevangenis in 1876 een betrekking op als hulponderwijzer. Bollands studiezin en talenknobbel werden opgemerkt door de Leidse professor Cosijn en door diens bemiddeling kon Bolland een jaar in Engeland studeren. Later regelde Cosijn een studieverblijf in Jena. Bollands liefde voor Duitsland was toen echter nog niet ontloken; hij voelde zich er niet thuis en na nog geen twee maanden brak hij zijn studie af. Hij verkoos een zekerder bestaan als leraar Engels aan de HBS Willem III te Batavia en zo vertrok hij in 1881 met zijn kersverse echtgenote naar de Indische archipel. Daar ontdekte hij bij toeval het werk van de toentertijd modieuze filosoof Eduard von Hartmann en daarmee tegelijk de filosoof in zichzelf. Vanaf die tijd zou zijn leven in het teken staan van de begeerte naar wijsheid. Met bewonderenswaardige ijver doorploegde hij de filosofiegeschiedenis. In het vaderland bleef dit niet onopgemerkt, wat ook moeilijk anders kon, aangezien Bolland het filosofengilde en redacties van de toonaangevende tijdschriften onophoudelijk bestookte met filosofische traktaten, die vanwege hun moeilijkheidsgraad en wijdlopigheid maar zelden geplaatst werden. Hoewel dus geen onbekende was de verrassing groot toen uitgerekend deze Bolland in 1896 werd benoemd tot hoogleraar in de wijsbegeerte als opvolger van de zieke Land. Holland heeft het geweten: Bollands reputatie als iconoclast was hem al vooruitgesneld en deze heeft hij meer dan waargemaakt.

In Leiden bekeerde hij zich tot de filosofie van Hegel, een geloof dat hij de rest van zijn leven met heel zijn hart (en hoofd) zou belijden. Hij vertaalde, bewerkte, parafraseerde en interpreteerde het werk van Hegel, die hem bovenal leerde inzien dat er simpel gezegd vaak twee kanten aan een medaille zaten; of, zoals Bolland het wat later en wat majesteitelijker zou formuleren: 'Geen afzonderlijke denkbaarheid van het ware, alles slechts te waardeeren en te concedeeren onder voorbehoud van, en in verband met, wat anders; alles betrekkelijk,- hoort dat!' Deze relativering wist Bolland dusdanig te verabsoluteren dat allerlei ideologieën die hij daarmee niet in overeenstemming achtte (want eenzijdigheden) door hem te vuur en te zwaard werden bestreden. Dit leverde hem wel de bekendheid maar niet de wetenschappelijke erkenning op waarop hij hoopte. De Leerzaal van de Zuivere Rede bleef vaak benauwend leeg en als de zaal wel gevuld was betichtte Bolland de studenten ervan op sensatie belust te zijn. Hij veegde ze vervolgens op zo'n manier de mantel uit dat ze kregen waarvoor ze kwamen.

De meest toegewijde leerlingen vond Bolland dan ook niet aan de universiteit, maar 'in de provincie', waar hij als een ware missionaris zijn geloof verkondigde. 'Een zwerm van dronkaards en maanzieken' voelden zich tot hem aangetrokken. Zo lichtte de boekbinder Sijmen Koumans Bolland voor over zijn 'filosofie van de koe'. Hierin gaf hij blijk het nodige van Bollands colleges

te hebben opgestoken: 'Immers ook bij de koeien is het zijn slechts schijn welke zich opheft in hun wezen de spiegeling dédoublerend zoowel naar het positieve als naar het negatieve'. Otterspeer verhaalt met graagte deze 'petites histoires' die een aardig tijdsbeeld geven en het boek mede zijn aantrekkelijkheid verlenen. Tragisch was het lot van Bollands enige zoon, de nogal lunatiek aangelegde Alfred. De jongen had het ondanks de rare kronkel in zijn hoofd nog weten te brengen tot dominee in het Noordhollandse Schellinkhout. Hij koesterde een obsessieve belangstelling voor seksualiteit en voor het jodendom en dat kwam zijn realiteitszin en daarmee indirect ook het kerkbezoek in zijn gemeente niet ten goede. Bolland senior moet het met lede ogen hebben aangezien. Zijn vrouw was begin 1913 al overleden en hiermee begonnen voor hem zeven magere, eenzame jaren. Hij raakte steeds meer verbitterd en verviel in een in deze contreien zelden geëvenaard cultuurpessimisme, dat flink werd aangewakkerd door het verloop van de Eerste Wereldoorlog. Uiteindelijk resulteerde dit in het antisemitisch geladen 'De teekenen des tijds', waarmee hij zich postuum bijgezet wist in de nationaalsocialistische heldengalerij. Inderdaad een heel twijfelachtige eer.

Bollands levensverhaal wordt door Otterspeer verteld in vijf chronologische delen. Eerst komen zijn jeugd (1854-1880) en Indische jaren (1880-1896) aan bod, daarna de Leidse periode, die in drieën is gehakt: de jaren 1896-1904, waarin Bolland tot Hegel komt; 1904-1914, waarin hij niet die status als wetenschapper bereikt waarop hij aanspraak meende te mogen maken; en tenslotte 1914-1922, waarin zijn zwartgallige pessimisme geheel boven komt drijven. Otterspeer verhaalt Bollands wederwaardigheden in korte, bondige hoofdstukken. Dit komt de overzichtelijkheid ten goede, maar heeft als nadeel dat sommige zaken er wel wat bekaaid afkomen; met name Bollands bemoeienissen met theosofie en vrijmetselarij krijgen weinig ruimte toegemeten, terwijl deze wel een belangrijk deel van zijn wetenschappelijke activiteit van de laatste tien jaar uitmaken. Otterspeer wekt ten onrechte de indruk dat het om niet meer dan een intellectueel tussendoortje gaat.

Binnen de chronologie maakt Otterspeer gebruik van topografische en filosofische intermezzi om de omgeving waarin Bolland zich bewoog en enkele achtergronden van zijn wijsgerige activiteit te schilderen. Op zich genomen zijn dit geslaagde stukken, maar met betrekking tot de filosofische interludes vind ik het jammer dat Bollands filosofische leerstellingen niet in deze kaders geplaatst worden. Dat laat Otterspeer wijselijk aan de lezer over. Nu zijn de parallellen met een Von Hartmann niet zo moeilijk te trekken, maar de prangender vraag naar Bollands verhouding tot Hegel en daarmee naar zijn waarde als filosoof blijft goeddeels onbeantwoord. Hoewel: het achterwege blijven van een taxatie van zijn bijdrage aan de filosofie is een veeg teken dat Otterspeer Bolland als filosoof niet helemaal serieus neemt. Voor wie vooral geïnteresseerd is in deze Bolland zal dit een lichte teleurstelling betekenen.

Maar Otterspeer heeft geen zuiver intellectuele biografie willen schrijven. En daar valt veel voor te zeggen: Bolland was weliswaar een filosoof, maar dan wel een die allesbehalve beantwoordde aan academische conventies. Hij heeft zich daarnaast vooral gemanifesteerd als maatschappijcriticus en als theoloog. Bolland was namelijk van mening dat een (goed) filosoof over alles wel iets zinnigs te zeggen had en hij droeg dat standpunt met een nauwelijks in te tomen geestdrift uit. Dit verklaart de veelheid aan terreinen die Bolland bestreek en de intensiteit en het vuur waarmee Bolland zich op zijn onderwerpen stortte. Otterspeer brengt het in verband met wat Bolland volgens hem in wezen was: een autodidakt, door Otterspeer vaag-cryptisch omschreven als 'dat stukje in ieders leven waar maatschappij en psychologie in elkaar overgaan'. Deze overgang verloopt niet altijd even vloeiend en om zichzelf staande te houden wapent de

autodidact zich met kennis. Dit geeft hem het karakter van een schelm en het leven van Bolland laat zich aldus Otterspeer derhalve goed lezen als een schelmenroman. Zo wordt Bolland opgevoerd als een man die voortdurend naar voren verdedigt, het conflict opzoekt en uitvecht met alle middelen die hem daartoe ter beschikking staan; de meester van de rede blijkt zelf lang niet altijd even rationeel. Als een man ook die graag zijn publiek bespeelt: Bolland was een ware woordkunstenaar, die zijn toehoorders wist te betoveren tot het hen duizelde. De Bolland die Otterspeer ons toont neemt als gevolg van deze zienswijze bij tijd en wijle karikaturale vormen aan, waarmee de biograaf haast lijkt te suggereren dat zijn jeugdige indrukken op de kermis hem niet onberoerd gelaten hebben.

Zo is het verhaal mooi rond en daar houdt Otterspeer van. Deze voorliefde levert prachtige passages op en geven het boek zijn mooie vorm. Otterspeer laat het boek beginnen met een hoofdstuk over de 'paradoxale kennis' van de autodidact. Hierin weet hij de geschiedenis van Bolland op een universeler plan te brengen door deze op knappe wijze te vervlechten met de Griekse mythologie. Otterspeer veronderstelt dat Bolland gedreven werd door de vraag naar de herkomst van het kwaad. Deze vraag is tevens gethematiseerd in de mythe van de verbannen ziel, waarin wordt verhaald hoe de Titanen, die de god Dionysos hebben verorberd, door Zeus hiervoor worden gestraft en vernietigd. Uit hun as komt de mensheid voort, die zo het goede van Dionysos en het slechte van de Titanen in zich verenigt. In een van de laatste hoofdstukken wordt de cirkel gesloten: waar Dionysos aanvankelijk werd voorgesteld als exponent van de extatische razernij en later pas tot meer reflectie kwam, daar doorloopt Bolland dit pad in tegenovergestelde richting, om het kwaad uiteindelijk in 'De teekenen des tijds' met de joden te vereenzelvigen. 'Van godkind en meester van de tweespalt wordt hij [Bolland] de inspirator van orgiastische feesten, wiens eredienst de extase is. De bespiegeling is razernij geworden'. Dat is mooi gezegd. Dergelijke inversies past Otterspeer wel vaker toe; ze lijken te zijn ingegeven door de dialectische methode waarvan Hegel, en in zijn voetspoor Bolland, zich bediende. Soms is dit foefje echter wat te gemakkelijk gehanteerd, want hoe het bovenstaande valt te rijmen met de opmerking op een van de laatste bladzijden dat Bollands antisemitisme 'niet de onontkoombare conclusie was van zijn denken', maar 'eerder een toevallige figuur was' is mij niet helemaal duidelijk.

Tevens neemt op een aantal plaatsen Otterspeers neiging tot speculeren de overhand. Dit gebeurt bijvoorbeeld waar hij Bollands optreden als pleitbezorger voor het handhaven van bordelen - dit gereguleerde overspel weerhield mannen immers van de goedkopere maar gevaarlijker variant, om nog niet te spreken van de 'verkeerde liefde', en droeg daarmee bij tot de cohesie in de samenleving - interpreteert als een hommage aan zijn moeder. Zeker, zij was met grote waarschijnlijkheid prostituée, maar meer grond heeft Otterspeer niet voor deze bewering. Hetzelfde bezwaar kleeft aan Otterspeers verklaring voor Bollands antisemitisme. Hij schrijft dit toe aan de kwalijke invloed van zijn gekke zoon Alfred. Echt overtuigend is dat niet waar Otterspeer Alfred eerder in het boek heeft neergezet als een gefrustreerde, gestoorde jongen, waarvoor zijn vader meermalen in de bres moest springen. Naar mijn oordeel geeft Otterspeer zich hier over aan het psychologisch worteltrekken dat hij nu juist zegt te willen vermijden. Wat potsierlijk wordt het als Otterspeer met de nodige stelligheid beweert dat Bolland waarschijnlijk goed zou zijn geweest in de Tweede Wereldoorlog. Een aardig staaltje koffiedikkijken en naar mijn smaak overbodig.

Deze kritiek mag misschien de indruk wekken dat ik niet enthousiast ben over deze Bolland-biografie. Niets is minder waar. Bij mij overheerst het gevoelen dat Otterspeer een ware krachttoer heeft uitgehaald door de vele en complexe materie die in het boek is

samengebald. Dat het daarbij zoals gezegd ook nog knap is gecomponeerd en meeslepend geschreven is zijn grote verdienste. Otterspeer heeft een over het geheel genomen geloofwaardige Bolland neergezet, die hij dikwijls scherp weet te ontleden. Helemaal grijpen laat Bolland zich echter niet, zo moet Otterspeer toegeven. In het laatste hoofdstuk laat hij de engelen redetwisten over de goede en kwalijke kanten aan de persoon Bolland. Zij komen er niet uit: '"Hij is dus van mij", zegt de slechte engel. "Hij is dus gered", zegt de goede. "Ja", knikt de biograaf'. (SS)

Willem Otterspeer: Bolland. Een biografie; Bert Bakker, Amsterdam 1995; gebonden; 632 pag.; f75,-.

ANARCHISME

Van *Anarchisme in denken en doen*, dat in 1987 werd uitgegeven, is nu een tweede druk verschenen. Naar de nogal uitdagende tekst, van de hand van de orthopedagoog S.J. Redmeijer, blijkt meer vraag te bestaan dan de titel zou doen vermoeden. In de nummers 80 en 99 van *De AS* is trouwens al op de teksten van deze van huisuit vrije socialist ingegaan. Toch is het zeker de moeite waard nota te nemen van dit filosofisch gekleurde essay dat hij schreef onder het pseudoniem Samuel Ram.

Om zijn gedachten te formuleren, discussieert hij met Constandse via diens boek *Grondslagen van het anarchisme* (oorspr. 1938). Want dat boek is een van de blauwdrukken die Ram als belerend en moraliserend karakteriseert. Blauwdrukken hebben niets met anarchisme te maken, want anarchisme betekent *tegen gezag* zijn, bij voorbaat. Anarchisme en macht vormen een tegenspraak. "Anarchisme is een (filosofisch) begrip. Anarchisten kunnen hun gedrag verklaren vanuit dat begrip." Het is dan ook moeilijk om anarchist te zijn. Vanuit pragmatische factoren ontkomt de anarchist er niet aan om 'vuile handen' te maken, maar doet dit niet op grond van anarchistische principes. Anarchisten bestaan niet, het anarchisme kan hoogstens worden beleden.

Sommige pedagogen maken een onderscheid tussen gezag en autoriteit. Gezag kan worden toegekend en teruggenomen. Maar het gezag van de autoriteit is onherroepelijk en berust op macht. De mens is een levend wezen en kan transcenderen; hij heeft weet van zijn bestaan en leeft niet bij brood alleen. Er wordt door filosofen wel beweerd dat de mens niet *is*, maar steeds in *wording* is. Domela Nieuwenhuis sprak van een permanente revolutie en een *innerlijke* revolutie die constant moet plaatsvinden. Anarchisme is a-moreel maar moet niet worden verward met immoraliteit. Moraal berust op gezag, amoraliteit daarentegen is waardevrij.

Alleen vanuit observatie is de werkelijkheid niet te kennen. Die wordt ontdekt door redeneren of door logica. "Bewust reflexief bezig zijn is rationeel zijn." Rationaliteit is een intentie, vanuit analyseren en synthetiseren zoeken naar samenhang en verbanden. De werkelijkheid *niet* zoeken is een vereenzelviging van eigen subjectieve beleving en dus irrationeel. Het anarchisme is antidogmatisch omdat waarheid en twijfel samengaan. Ram hanteert de werkelijkheid niet in filosofische zin doch gaat uit van de entiteit: het werkelijk bestaan.

De auteur verwijst naar Sartre in verband met het objectiviteitsbeginsel en stelt dat de mens op de wereld is gericht. Vrijwording heeft met de factoren 'innerlijk' en 'uiterlijk' te maken. Nietzsche spreekt van 'voorbij goed en kwaad' maar doet dat meer vanuit zijn fantasie. Wel is de vraag te stellen wat deze Nietzscheaanse werkelijkheid dan wel is. De Übermensch is het ideaalbeeld dat aan de moraal is ontstegen: "De mens is niet goed, de mens is niet slecht, de mens is".

Het dilemma is dat het individu als cultuurwezen zich beweegt tussen het nut van het bestaan en de noodzaak om hiervan vrij te zijn. De mens is zowel subject als object. Reflexerend kan hij over zichzelf nadenken. Objectiviteit betekent dan in feite afzien van macht. (WdL)

Samuel Ram, Anarchisme in denken en doen; Sassenheim, Haren 1995; 234 pag.; ca. f40,-

Latijns Amerika

DE AS 115

Prijs *f 7,90*